

GRADAGRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu
historijuBroj 37, godina XIX
maj, 2014.

© Monos 2014

Fragmenti iz neobjavljenih "Bilješki" Mihaila Hadžistevića o danim u taocima, a potom u zatvoru pod optužbom za "veleizdaju" 1914- 1916.

Dr. Vojin Hadžistević

NAPOMENA: U ovom broju "Gračaničkog glasnika" prenosimo dijelove iz dnevničko-memoraskog djela Mihajla Hadžistevića iz Gračanice, koji je u vrijeme Prvog svjetskog rata hapšen i suđen u poznatom Veleizdajničkom procesu u Banja Luci, 1915. i 1916. godine. Njih je, pod gornjim naslovom, priredio **dr. Vojin Hadžistević**, jedan od Mihailovih potomaka, dugogodišnji djelatnik Instituta društvenih nauka u Beogradu, te ih izložio na međunarodnom naučnom skupu posvećenom Veleizdajničkom procesu, održanom u Banja Luci od 25. do 27. IX. 1986. godine. To izlaganje je naredne godine objavljeno u posebnom zborniku.¹ Uz obimne izvode memoarsko-dnevničkih zapisa Mihaila Hadžistevića, priređivač dr. Vojin Hadžistević je napisao uvod-

¹ *Veleizdajnički proces u Banjaluci: zbornik radova s Međunarodnog naučnog skupa održanog 25-27. septembra 1986. godine u Banjaluci* (ur. Galib Šljivo), Banja Luka: Univerzitet "Đuro Pucar Stari", Institut za istoriju, 1987.

ne napomene, te *Bilješku o autoru "Bilješki"*, odnosno biografiju Mihaila Hadžistevića.

U našem časopisu prenosimo navedeno izlaganje, odnosno prilog u cjelosti, sa komentarima dr. Vojina Hadžistevića. Valja naglasiti da se u tim komentarima primjećuje snažan utjecaj u socijalističkoj Jugoslaviji uobičajenih ideoloških stereotipa, zbog čega ne odgovaraju današnjem dometu historijske struke. Povijesna je stvarnost austrougarskog razdoblja u Bosni i Hercegovini, naime, daleko složenija i kompleksnija od jednostranih pogleda kao na vrijeme "okupatorske", "porobljivačke" ili "tlačiteljske" vlasti, a srpska se nacionalistička akcija ne može jednostrano tumačiti kao "borba pokorenog naroda za oslobođenje", ako ni zbog čeg drugog, a ono zato što je pozadina te akcije bila težnja za realizacijom velikosrpske ideje, što je značilo pripajanje Bosne i Hercegovine Kraljevini Srbiji, a kako svjedoče brojni historijski izvori – pripadnici ostalih dvaju naroda u ovoj zemlji nisu to nimalo priželjkivali. No, takvi su pogledi odraz duha vremena i prilika u kojima je priređivač djelovao i pisao, vremena u kome je došlo i do buđenja srpskog nacionalizma – oličenog u centralističkim i unitarističkim zahtjevima srbijanskih komunista i akademske zajednice, što valja svakako uzeti u obzir.

Sam Mihailo Hadžistević je po svojoj biografiji više nego interesantna ličnost. Kao jedan od najuglednijih gračaničkih trgovaca, te istaknut društveni, kulturni, javni i politički djelatnik, ostavio je dubokog traga u povijesti Gračanice u prvoj polovici XX. stoljeća. Iako je bio pobornik velikosrpske ideje o Srbiji kao Pijemontu jugoslavenstva, njegov je nacionalizam bio daleko od svakog šovinizma, što je i svakodnevno manifestirao u ličnom životu. Upadljivo je i da, kada piše o svom stradanju i zatvorskim danima, u njegovim zapisima nema izraženije mržnje niti jeda, tek se ponegdje osjeti gorčina. Čak i o samoj Austro-Ugarskoj piše prilično realno i objektivno, u svakom slučaju sa puno manje

pristrasnosti nego što je iskazuje priređivač rukopisa, iako su sami ti zapisi nastali 1930-tih godina, na vrhuncu moći monarhističke Jugoslavije, nastale na ruševinama Austro-Ugarske, u kojoj je i srpska nacionalna tradicija smatrana ponajvećom tekovinom. Svoju toleranciju, ljudskost i želju za njegovanjem dobrosusjedskih odnosa Mihailo je iskazao i u vrijeme nastanka te države, u teškim vremenima "Prevrata", 1918.–1919. godine, kada je nacionalistička euforija pojedinih gračaničkih Srba prerastala u ispade protiv njihovih bošnjačkih i hrvatskih komšija. I kasnije, kao član gradskog poglavarstva u Gračanici, zamjenik i vršilac dužnosti gradonačelnika, a kasnije i kao banski vijećnik, pokrenuo je niz zapaženih inicijativa u cilju unaprijeđenja života stanovnika ovog grada i njegove okoline. Zbog svega toga, ostao je u lijepoj uspomeni svih Gračanlija, neovisno o vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti, a jedna ulica u Gračanici danas nosi njegovo ime.

Na kraju, napominjemo da smo tekst priloga dr. Vojina Hadžistevića, sa obimnim izvodima, odnosno fragmentima rukopisa Mihaila Hadžistevića, priredili na osnovu rukopisa izlaganja koje je dr. Vojin Hadžistević ustupio Zavičajnoj zbirci u Gračanici. Uz rukopis, u istoj fascikli je i nekoliko slikovnih priloga, kao i tekstovi diskusija dr. Vojina Hadžistevića sa navedenog skupa. Originalni rukopis se, inače, neznatno razlikuje od verzije objavljene u spomenutom Zborniku.

U nastavku, donosimo tekst tog priloga. Uvodne i popratne napomene dr. Vojina Hadžistevića tiskane su verzalom, a tekst Mihaila Hadžistevića, odnosno njegovi memoarsko-dnevnički zapisi, tiskani su kurzivom.

Redakcija.

Moj zadatak za ovaj skup, na kome će svakako dominirati opštije teme, bio je dosta jednostavan. Trebalo je da u raspravu o ovom velikom političkom procesu u kome je okupator oslobodilačku borbu jednog naroda tretirao kao veleizdaju – uključim što ne-

posrednije i jednog od 156-orice na tom procesu optuženih. A to je značilo, da iz dosad netaknute rukopisne zaostavštine Mihaila Hadžistević, a pod naslovom "Moje bilješke" – gdje se na blizu 600 stranica smjenjuju dijelovi dnevnika sa dijelovima sjećanja – odaberem neke interesantnije fragmente, te da ih prezentiram potpuno vjerno, bez ikakvog stilskog i pravopisnog dotjerivanja i bez ikakvih komentara i sažetaka većih ili manjih dijelova ispuštenog teksta (označenog svugdje tačkicama, dok su dopune i objašnjenja u zagradama).

Izbor teksta sa podnaslovom "U taocima" mogao se lako obaviti. Sa tekstovima "U zatvoru zbog veleizdaje", "Odlazak iz Sarajeva za Banja Luku" i "Glavna rasprava", bilo je nešto teže. Tu sam se zbog ovde ograničenog prostora morao opredijeliti samo za nekoliko tema, koristeći što više svega što je osvijetljavalo likove pojedinih "veleizdajnika" i dočaravalo atmosferu u kojoj su oni živjeli za vrijeme istrage i suđenja. Tako je moralo otpasti sve što se odnosilo na raniju "veleizdajničku" aktivnost optuženih, zatim sva "igra" oko nekoliko škakljivih pitanja između istražnog sudije i samog autora "Bilješki", kao i njegova odbrana na glavnoj raspravi. Odbrana koja se odvijala u jednoj mučnoj atmosferi – kada su tuđinske trupe zauzele čitavu Srbiju i Crnu Goru – i koja se, svakako diktirana okolnostima, svodila na puko negiranje navoda optužbe.

Dakle odbrana kojom su optuženi posredno priznavali okupatoru pravo da ih nacionalno tlači i kojom se vlastita aktivnost za dobro svog naroda – za njegovo pravo na samoopredjeljenje, nacionalno oslobođenje i ujedinjenje sa kime on želi – morala pred sudom, kako ne bi došlo pod udar okupatorskih zakona kao "veleizdaja", tajiti, ne priznavati, predstavljati drukčijom nego što je uistinu bila. Odbrana kojom se okupatorska vlast nije smjela tretirati kao nezakonita, spoljnim nasiljem i kršenjem međunarodnih ugovora nametnuta, diskriminatorna, odna-

rodavajuća itd., već kao "svoja", sasvim legalna, "od boga data" itd., koja stoga može od svojih porobljenih podanika zahtijevati svaku pokornost i zbog čega optuženim nema druge osim da opovrgavaju tačnost tužbenih navoda i predstavljaju sami sebe, ma koliko im se to gadilo, kao Monarhiji vjerne i odane građane. Odbrana u kojoj je i autor "Bilješki" svoju aktivnost u borbi za autonomiju crkveno-školskih opština – tih osnovnih ustanova srpskog nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini tog vremena – morao dijelom da minimizira i omalovažava, a dijelom da predstavlja takvom koja nije prelazilo mnogo ono što je na kraju i samo "Njegovo Veličanstvo" svojom "Uredbom" iz 1905. prihvatilo kao opravdano (što će predsjednik suda na nož dočekati: "Opominjem vas da ne spominjete više Njegovo Veličanstvo!")...

U tom vječnom sukobu "prava" porobljivača na pokornost porobljenog i prirodnog prava porobljenog na slobodu i otpor porobljivaču, momentalne pozicije obiju strana u Banjoj Luci bile su sasvim određene. Izrazio ih je na svoj način još dvadesetak godina ranije civilni adlatus Kučera upozoravajući na "srpski duh" kojim je prožet pokret za crkveno-školsku autonomiju i osporavajući cjelishodnost razlikovanja "srpstva" od "velikospstva", odnosno nalazeći da je to jedno te isto: "Ovaj srpski duh po svojoj suštini i svojim aspiracijama nije ništa drugo nego njegovanje velikosrpske ideje na bazi državnog i nacionalnog ujedinjenja svih Srba ako bi to Srbi želili, što predstavlja cilj sa kojim se mi nikada ne možemo saglasiti". Zato je Austro-Ugarska – da se "zanavjek" oslobodi jedne takve opasnosti – i pvela 1914, rat protiv Srbije i zato je i državni odvjetnik Kenig u Banjoj Luci 1916. tražio smrtnu kaznu za sve optužene!

Neke fragmente "Bilješki" shvatićemo bolje tek kada budemo znali i nešto više o životu i širim pogledima njihovog autora Mihaila Hadžistevića, tog skromnog građaničkog trgovca, jednog od inicijatora "prvog carskog

memoranduma", u čijem sastavljanju je kao član užeg odbora tadašnje trideset i tročlane deputacije u Beču 1896. veoma aktivno učestvovao, baš kao i prilikom sastavljanja "trećeg carskog memoranduma" 1901. Kada pak vidimo koliko su u "Bilješkama" zastupljeni momenti religioznog i crkvenog karaktera – i kada znamo sredinu i prilike u kojima je njihov autor živio – onda izvjesna njegova rezonovanja o nekim fundamentalnim ljudskim pitanjima mogu djelovati i iznenadjujuće. Međutim, da se ne opterećuje isuviše ovaj uvodni dio, o tome će biti riječ na kraju – u "Bilješki o autoru 'Bilješke'" – a ovdje samo još nešto u vezi sa "Narodnom odbranom" i jedna zloslutna sličica iz prvih dana aneksije 1908.

Kada je njegov kum Pajko Marković htio da ga učlani u "Narodnu odbranu", Mihailo Hadžistević je to odbio nalazeći da njen rad nije dovoljno konspirativan. I sam je znao toliko toga o njenom radu, mada mu njegov mlađi brat Jovo, za koga je znao da je njen povjerenik za Gračanicu, nije o njoj nikada ništa govorio. No, izrazio je tada svoju spremnost da u datom trenutku postupi kako bi inače postupio i kao da je njen član. Već nekoliko dana po atentatu u Sarajevu saznao je i da su bombe, koje su tada išle preko Miška Jovanovića iz Tuzle koji je zato bio osuđen i obješen – trebale da idu preko njegovog brata Jove, ali da je taj plan u posljednji čas izmjenjen. Za činjenicu, pak, da ga je Pajko Marković, a ne neko drugi, najposlije ipak učlani u "Narodnu odbranu", saznao je tek poslije rata.

A sad sličica iz septembra 1908. – u restoraciji dobojske željezničke stanice – kojom autor "Bilješki" naslućuje kakvi bi mu mogli biti prvi dani eventualnog rata između Austro-Ugarske i Srbije:

"... U reštauraciji sjeo sam u vrh sobe do jednog željezničkog činovnika Srbina. U sobi tada osin nas dvojice nije više bio nitko. Odjednom napuni se puna soba vojnika koji su izašli iz voza i okupiše se oko nas dvojice.

Jedan sa 3 zvjezdice podoficir poče me pitati koje sam narodnosti: prvo jesam li Musliman, Jevrejin, Katolik ili protestant, na šta sam odgovorio da nisam. Ja šta ste, upita iskolačivši oči na me, a ja odgovori Srbin. Kada sam to rekao odvratio mi je isti pitajućim tonom: Srbin? Srbin? Ta ja sam ostavio svoju kuću i djecu zbog Srba, pa stade pažljivim činiti i ostale soldate na mene. Željeznički činovnik videći to poče govoriti vojnicima na njemačkom jeziku kako sam ja istina Srbin, ali ovdašnji i pošten čovjek, te im preporuča da me ostave na miru – a meni zatim reče "najbolje je da Vi odete odavde", što sam ja i učinio. Iz ovoga sam vidio šta bi sve mi Srbi imali propatiti ako bi došlo do rata sa Srbijom..."

Dr. Vojin Hadžistević

U taocima

Dne 26 Jula istekao je rok Ultimatumu, a da ga Srbija nije prihvatila. Nestrpljenje je bilo neopisano. Dne 26 i 27 pribijeni su proglašeni potpisati od Potioreka o djelomičnoj mobilizaciji i raspuštanju Srpskih društava, a dne 28 da je rat najavljen Srbiji i da je proglašena opća mobilizacija cjelokupne vojne sile Monarhije.

Ovog dana... oko 1 sat dođe po mene umirovljeni oružn. stražmešter Taborski te mi reče da imade nalog od Kot. predstojnika Sedmaka da me zatvori. Odmah me je predao Asibu Hivzefendiću i Omeragi koji su bili obučeni u vojničko odjelo kao šuckori, te me ovi otpратиše do Konaka, đe je u jednoj sobi određeno mjesto za uhapšeneke političke. Tu sam zatekao nekoliko njih, kao Stevu (Hadžistevića), Rifata (Mehinagića), Todora (Popovića), Jocu (Hadžistevića), a pred noć bilo nas je još više. Od kuće nam donesoše prostirke, pokrivače. i jela, te se smjestismo kao kod svoje kuće... Todor i Rifat su imali rakije, te pošto su prilično učeifili počeo je življi razgovor i smijanje tako, da svu noć nisam mogao zaspati. Više puta sam pomislio: daBogda da uzmoognemo ovako čeretati i smijati se i da nam ovo ne prisjedne.

Sutradan... dođe ključar te nas pozva da odemo do predstojnika. Čim smo unišili u kancelariju pročita on imena nas deseterice, i to: ja (Mihailo Hadžistević), Stevo (Hadžistević), Simo (Milisavljević), Stanko Ivanišević, (Stanko) Trifković, Jovo Nikolić, Ilija Kolak, Niko Petrović, Mihailo Milišić i Rado Ristić, i saopći nam da odemo do kuće i da se spremimo, a poslije podne u 2 sata da dođemo svi do Konaka odakle ćemo pod pratnjom straže ići u Doboju. Tamo će nas odrediti po željezničkim vozovima kao taoce s tim ako bi se dogodio ikakav napadaj da ćemo biti ustrijeljeni. Mi počesmo prigovarati, kako ćemo odgovarati svojim glavama za druge, no predstojnik odvrati da o tome nema nikakvog razgovora, to je Vlada odredila...

Oko 2 sata posjedamo u 3 kola, te pod pratnjom straže odosmo do stanice Karanovac, a odatle željeznicom u Doboju. Kad smo izašli iz željeznice i uputili se prema Lageru... sretosmo Kapetana koji je bio zapovjednik Lagera. Čim se je nama približio, reče na Njemački: "Sramota, zar toliko veleizdajnika u Gračanici". Stevo mu na Njemački odgovori da mi nismo veleizdajnici već taoči. Kapetan na to učuta te nam reče da idemo u Lager. Pred Lagerom smo poduže čekali dok su se smislili kuda će s nama. I tako nas smjestiše u zgradu u kojoj su prije zatvarani vojnici. Pretražiše nas i novce uzeše.

Soba u koju smjestiše nas četvoricu... bila je jedva 2 do 2 i 1/2 metra široka i toliko isto duga, sa jednom klupom mjesto kreveta i jednim malim prozorom sa rešetkama. Kad smo vidili đe smo došli obuze nas velika tuga. Ta zatvor je kod Kot. ureda u Gračanici bio kao da smo kod kuće spored ovog... Kad je bilo pred zoru, čujem razgovor iz ganka đe je bila straža: Mi smo taoči iz Bos. Broda, nama su kazali da ćemo ići do Doboja, a otalen da ćemo se opet vratiti. Komandant straže: "Ja ne znam šta ću s vama jer nemam nikakvog naloga". Kad sam ovo čuo sjetih se onih predstojnikovih riječi da ćemo biti razdijeljeni po vozovima... Sutradan smo nagađali među sobom šta će s nama biti.

Svi smo mislili da će nas dignuti u koju tvrđavu prijeko. Tek drugog dana zovnuše nas u kancelariju, povratit će nam novce rekavši da ih prilikom vožnje željeznicom čuvamo... Iz toga smo vidjeli da ćemo putovati željeznicom – ali kuda ne znadosmo...

Strašno je bilo to doba. Svako pola sata dolazili su vozovi sa vojnicima, a svaki put se orila cika "Živio"... Put do zahoda je vodio kroz park i Lager vojnički, pa smo stoga imali neprilika. Jer ako smo se obazirali, straža je psovala što razgledamo po Lageru, ako smo išli brže vikali su da idemo lakše jer da će pucati, a ako smo išli sporije opet su vikali da idemo brže jer da će nas udariti bajunetom u leđa. Zbog toga više puta nismo smjeli ni ići u zahod, već smo mokrili u sobi u flaše. Svjetlosti nismo smjeli imati, a kad smo nešto govorili šaptali smo. Jelo smo mogli dobijati iz Hotela, a meni je Jelka (sestra udata u Doboju) češće ručak donosila. Nekako dobijemo novine u kojnju su bili zamotani kolači. Iz njih smo vidili da će se i Engleska umiješati a Italija ostati neutralna, što nam je bilo po volji. U drugim opet novinama vidismo izjavu taoča iz Sarajeva, kojom izjavljuju svoju lojalnost i mole da ih puste iz zatvora i upotrijebe u vojsku... Mi smo o tome među sobom govorili i osuđivali potpisnike obzirom na zadnji dio izjave.

Utome pozvaše i nas da idemo na željeznicu. Odvedoše nas u svoju Vahternicu kod željezn. stanice, koju je čuvalo oko 15 vojnika. Tamo smo sjedili jedan do drugoga kao kokoši na sjedalu čekajući kad će nas pozvati na željeznicu. I dođe red da se putuje upravo pred mrak. Pošto sam ja bio slab, te mi je bilo dosadno čekati, zamolim da mene odrede. Sa mnom je pošao Stanko Ivanišević. Taj dan kiša je vazdan padala... Na stanici opazišmo našeg bivšeg Štac. šefa Kabilja, te ga zamolismo da rekne Komandantu da nam dozvoli da možemo sjesti. Zapovjednik straže, musliman, reče nam da je iz Tuzle rodod i govorio je sa nama kao sa sebi ravnim ljudima. Nama malo odlanu na duši. No pošto su nsljed neprekidne kiše potoci nabujali, izlili su mjestimice

na štreku i naplavili pješka, kamenja i granja tako, da je voz na više mjesta morao stati da se zapreke odstrane. Naročito između Trbuka i Rječice đe su nam rekli da izađemo da nam sude. Vazda sam pomislio da se dogodilo nešto zbog čega će me ubiti. Opet je odlanulo na duši kad sam čuo zbog čega je voz zaustavljen. Kada smo htjeli ući u vagon čuli smo kako je naredeno straži: da dobro paze na nas da ne bi pokušali "bježati, ako bi davali znakove kroz prozor, ako bi tko navalio na vlak, pucao ili se bacio kamenom ili ako bi ko stavio kakovu zaprijetku na tračnice, odmah da nas imadu bez ikakvog ispitivanja poubi-jati... Bila je noć, a rat je već počeo, pa sam mislio u sebi: taman zgodno vrijeme da se komite privuku do željezničke pruge pa da izginemo. Ali bili smo sretni, ne vodiše nas dalje od jedne ili dvije stanice više Maglaja. Tu izađemo pred stanicu i kada je naišao prvi voz iz Sarajeva za Brod uvedoše nas te se sretno vratismo u Doboj...

Iz novina smo vidili da pojedine općine i druge korporacije pa čak i pojedine osobe iz Bosne i Hercege. izjavljuju vjernost i lojalnost, a vidili smo i šta su Sarajevski Srbi taoci učinili. U sporazumu sa sveštenikom Dobojskim Slavkom Trninićem odlučismo da i mi preduzmemo nešto samo da bi glave sačuvali, jer smo držali kakve su prilike bile da nijedan glave iznijeti nećemo. Zato Stan. Ivanišević i Slavko Trninić odoše kod kapetana i zamoliše za dozvolu, da možemo pismeno izjaviti vjernost i lojalnost Zem. Vladi, pošto je Kapetan to dozvolio napisao je Stanko Izjavu koju sam ja koregirao, a u kojoj se ispred Gračaničkih taoca izjavljuje Vladi vjernost i odanost i obećaje za Crveni križ izvjesna svota. – Ta izjava predata je Kapetanu. Svi smo bili zabrinuti. Mislio sam u sebi sad ću podrljati za sve što sam kroz 30 god. zaslužio, a odlučio se, ako ostanem živ pa ako bi nedaj Bože Austrija pobjedila, sve ću svoje prodati, pa ću seliti u onu zemlju u kojoj se barem taoci ne uzimaju. Sve sam ostalo mogao predviditi ako nastane rat, ali taoce to nisam mogao predviditi. To je nešto nečuveno da ja sa svojom glavom u ratnom

stanju jamčim za red i mir čak u tuđem Kotaru. To je mogla samo lukava Austrija izmisliti. No najtužniji je bio među nama Stevo, koji je često plakao. I dok smo mi u našoj sobi bili ozbiljni i zabrinuti dotle je u sporednoj sobi u kojoj su bili: Šamun, Kostić, pop Đorđo Petrović bilo je veselije. Oni su donosili vina i piva te pili i čeretali, što svakako nije bilo oprezno, jer su stražari pratili naš svaki pokret, prozrijevajući nam i u osjećaje.

Drugi puta išao sam do Zenice sa Kumom Simom i Dimićem iz Doboja. Straža koja nas je pratila nedade nam u Žepču ljeba uzeti ni s mjesta se okrenuti. Kod stanice Han Begov netko se je od željezn. namještenika bacio blatom na prozor od našeg vagona. Blato se je zalijepilo na prozor ali štete nije bilo. Straža se malo uzrujala, ali nije ništa preduzela. Na svakoj stanici voz je stajao 10-20 minuta. Za to vrijeme vojnici su i željezn. namještenici dolazili na prozore i vrata pa nas psovali i pljuvali. Osobito su veliki i nesnosni bili napadaji na stanici Zavidović. Na vagonima u kojima su vojnici prolazili naslikane su bile glava Kralja Petra sa magarećim ušima a bilo je natpisa: Niš. Vagoni su bili okićeni zastavama malim i većim, a vojnici su bili razdraženi i ratoborni.

Vozovi sa vojnicima prolazili su svaka pola sata, te vidivši ovo pomislimo: Hoće li moći Srbija ovoj sili odoliti? Šta će biti sa Srbijom? Istina, uzdali smo se u junaštvo i hrabrost Srpske vojske... – ali opet strahovasmo u duši videći silu Austrijsku, koja je prolazila samo prugom preko Sarajeva, a kamo li sa drugih strana, kao od Zvornika, Bjeljine, prema Šapcu, Biogradu, Smederevu i.t.d. Pošto se znalo da Rusija sporo mobilize bojali smo se da će Austro-Ugarska baciti na Srbiju nadmoćniju silu, da ovu prvo sruši, pa onda krene protivu Rusije... Molili smo se u duši Bogu da spase Srbiju, da joj dade snage i istrajnosti da ovu Austrijsku silu slomi i odbije. Takovim i sličnim mislima bili smo tada obuzeti, premda smo i mi bili u očajanju za svoj život.

Kada smo došli u Zenicu zadržase nas nekoliko minuta pred stanicom. Vojnici koji su

izlazili iz vozova kupiše se oko nas, psovaše nas, prijetiše i pljuvaše, ali smo morali trpiti i štititi. – Zatim nas odvedoše u neki podrum, od jedne kuće koja je bila za želj. stanicom. U podrumu u jednom kraju bila je prostrta slama, na kojoj smo posjedali i jeli što je ko uzase ponio. Tu bi se iskupilo nas sa Zeničkim tapcima po 30 i više osoba. Ali i tu nismo bili mirni. Željeznič. namješetenici slali su vojnike da nas vide, a ovi su nas kroz prozore psovali i pljuvali, dok bi se stražar samo smijao. – Više puta smo čuli kako stražar kazuje vojnicima za nas da smo Komite Srbijanske ili ustaši, pa da su nas pofatali, i na taj način su vojnici protivu nas razdraživani. – Tek poslije nekoliko dana znali su vojnici da smo taoci i da svojim glavama jamčimo za njihovu sigurnost. Jedan jedini bataljon kada je prolazio, i to Češki, primjetili smo da su nas sažaljevali, njihovju straža je bratski postupala nudeći cigare i.t.d. a svi ostali sa vrlo malim izuzetkom, pobili bi nas da nije bilo straže, tako su bili razdraženi.

Jednog dana iskupilo se nas 12 taoca iz Doboja u Zeničkom podrumu. Kada smo se vraćali u Doboj smjestiše nas u jedan konjski vagon, u kome ni đubre nije bilo počišćeno. Nato dodje jedan časnik obrlajtnant sa zelenim parolama koji je znao dobro Srpski ili Hrvatski govoriti. Pa kada je vidio nas i đubre reče: "Sasvim pristojno za vas." Zatim zapita stražu da li znade za svoju dužnost, biva da na nas pobije, a ova odgovori da znade. Taj časnik bio je po prilici Hrvat. Bi nam u duši žao i teško, što se tako drži brat-Hrvat i što se upregao u Germanska kola, žalosni Slovenin!

Kada sam se vratio sa ovog putovanja i došao u sobu k drugovima iznenadio sam se, jer mi saopćise: da je poginuo pop Đorđo Petrović, negdje kod Dervente. Siromah pop Đorđo – bi i prođe.

Dan-dva prije ili poslije poginuo je i drugi taoc na stanici "Rudanka" neki Knez iz Klada-
ra a to zbog toga, što su krivnjom skretničara Banušića 2 zadnja vagona sišla sa tračnica i stresla se bez ikakve daljne štete na stanici Rudanka. – Tada straža u Doboju na prvi

alarm oko zgrade u kojoj smo mi bili razvrsta se, kao da ćemo mi na njih navaliti. Mi smo neko vrijeme bili prestravljeni i čitali smo kao da nismo ni živi. – Videći kako taoci ginu zabrinuli smo se jako, svaki je od nas žalio što nije znao da će se ovo desiti i ovako postupati pa da pobjegne ili se odmetne. Ovako bili smo u takvom stanju, kao kada ko svezanog psa voda za sobom i smišlja se kada će ga i će ga ubiti. – Za pok. popa Đorđu znao sam da je član "Nar. obrane" i da mu je "brat pobjegao iz Austr. vojske u Srbiju i stupio u Komite. Za ovo su sigurno čule i naše vlasti pa su uzele popa Đorđu na oko, te je zato i poginuo. – Prilikom šetnje u lageru koju smo imali izjutra i po podne po 1 sat pok. pop Đorđo izgledao je veseo i ponosit, jer je držao da će ovaj rat donijeti propast Austriji, pa i to je padalo u oči straži, koja je na nas pazile i o našem držanju Komandu izvješćavala. Za popa Đorđu pričao mi je... Luka Todorović iz Skipovca ovo:

"Poveli su mene i pok. popa Đorđu zajedno do na želj. stanicu Doboj. Dok smo još stajali na stanici priđe nam jedan povisok Austr. časnik, te pretraži džepove i njedra. Našavši kod mene hljeb, koji je bio zajednički tj. moj i popov, reče: "šta će vam toliki hljeb, kad ga nećete imati kada pojedite, jer će te noćas biti poubijani." Zatim metnuv ruku na moje rame reče straži: "ovoga vodite natrag, a g. pop neka ide sam, imaće možda druga na putu." Ja ponudih hljeb popu Đorđi a on brišući oči reče: ponesi ga sobom pa pojedite ili kome drugome podaj, ja ga jesti ne mogu." Primjetao sam da je pop Đorđe još tada osjetio da će poginuti. To znadem i na to bi se mogao zakleti. Tu veče je pop Đorđo kod stanice "Bišina" i poginuo. – Ko ga je ubio i za što, to se još ne zna."

Putujući sutradan željeznicom čuo sam đe stražar koji me je pratio priča drugim muslimanima, koji su ušli u vagon kod Ševarlija ovo: "Ubili smo jučer jednog popinu, eno ga đe se crni na njivi kao kobiletina kad lipše." Ciganin je bio krupan, crnih brkova i očiju, a odaklen je ne znam. – Jadni Srpski narode šta si dočekao, da te Cigani tuku i ubijaju. –

Pop Đorđe bio je vrlo pošten, miran, svjestan čovjek i dobar sveštenik. Bio je član Eparh. Savjeta u Tuzli i Velkog Savjeta u Sarajevu. Poznavao sam ga lično dobro, jer je bio rođak moje žene. Bog da ga prosti. -

Tako sam bio u taocima u Doboju oko 12 ili 14 dana, ne znam tačno, ali svakako u najteže doba za vrijeme mobilizacije. - Pošto je već nekoliko taoca poginulo izdata je naredba od Vlade: da se ni jedan taoc ne smije ubiti prije nego što se ispita i izvidi dotični napadaj na vlak ili koji drugi vojnički objekt.

Nakon 12-14 dana dođe u Doboj Taborski, te odvede nas nekoliko natrag u Gračanicu u Kot. Zatvor... Kad dođošmo pred Konak naše se žene i djeca iskupili, a činovnici gledaju nas kroz prozore pa nam se smiju. Smjestiše nas ponovo u onu istu sobu, u kojoj smo bili do odlaska u Doboj... Drugog dana... predstojnik... mi reče: da zbog slabosti mogu ležati kod kuće, ali ako bi se šta desilo u Kotaru da odgovaram kao taoc i dalje...

Pošto sam dugo imao kućni zatvor i nisam nikuda izlazio osim u avliju - đe sam osluškivao topove se Srpske Granice - postao sam bio vrlo nervozan tako, da ni moja kućna čeljad nisu mi bila prava... Čim bi kakva manja pobjeda bila Austr. ili Njemačke vojske isticane su po javnim uredima Zastave, a Branko ili Radojka dotrčali bi i s vrata kazivali: "Tata, opet zastave istaknute." U Crkvi svaki puta činjeno je blagodarenje za pobjedu oružja Austr. Ug. vojske. Dakle, morali smo se moliti Bogu za svoje dušmane. Zato sam omrzao bio i na popove i Crkvu, kada ni u Crkvi ne mogu biti slobodan već i tu moram osjećati neprijateljski pritisak.

Dne 2 Decembra 1914 došao mi je kući Rozenšpic i kazao da su svi taoci pomilovani, a malo za tim pozvao me je predstojnik k sebi te mi saopćio: da su neki taoci povodom Careve neke svečanosti, a obzirom na pobjedu Austr. oružja na svim ratištima, na preporuku pojedinih predstojnika pomilovani, među kojima da sam i ja, te da se od sada smijem kretati u rejonu Gračan. općine. Ja sam mu zafalio i

otišao. Ali koliko mi je bilo drago što sam slobodniji, toliko su me opet pekle one riječi predstojnikove "ušljed pobjede našeg oružja na svima frontovima"... Zato sam u sebi mislio: kamo sreće da stvari na bojištu drukčije stoje pa makar ja još ležao u zatvoru...

U zatvoru zbog veleizdaje!

Dne 11 Januara 1915 oko lo sati došli su mi u radnju Vahtmajstor Taborski i Vahtmajstor od ovd. oružničke postaje - imena mu ne znam a bio je Srbin - te po nalogu Kot. predstojnika Sedmaka obavili premetačinu, i to prvo u radnji a potom kod kuće. Pregledali su mi sva pisma i knjige. Kod toga sam primjetio da je Vahtmajstor Srbin bio revnosniji u pretraživanju od Taborskog... Pošto je premetačina bila dovršena, pozvaše me da idem u Kot. ured sa njima i da naredim kod kuće ako šta imadem naređivati jer da ću ostati u zatvoru.

Pošto je ključar zalupio vrata i zaključao ih, počeh odmah razmišljati: zašto sam zatvoren?... Dok sara razmišljao o svemu, dodje ključar i reče: da pribavim od kuće zimskog odjela, jer da ću večeras ili sutra rano ići nekuda - valjda u Sarajevo. Ovo saopćenje... nije mi bilo nimalo ugodno, jep su u to doba u Sarajevo slati samo oni kojima je imao suditi vojni sud... Uveče došli su mi u zatvor da se pozdrave (djeca): Vuka, Branko, Mileva, Radojka, Zora i Jovan. Kad sam se opraštao sa djecom bilo mi je teško i zaplakao sam. Žena nije dolazila... ali kako mi reče Vuka, išla je predstojniku i pitala: zašto sam zatvoren, predstojnik da je odgovorio: "mu nisam ništa kriv, ne bude potpomagao đake zbog kojih cio svijet strada"...

Na 12 Januara... kada je ključar rekao da izadjem bilo je oko 7 sati. Pred vratima sam vidio Miloja Topalovića iz Petrova sela. Dvojica žandara rekoše da ćemo zajedno u Tuzlu, te nas po propisu opomenuše... Na stanicu je došao Branko da se pozdravimo, a i Rozenšpic, s kojim sam se lijepo pazio, pa me je pri polasku razgovarao... Žandar Ignjatović i njegov drug... lijepo su se prema nama držali. Oko 10 sati došli smo Tuzlu. Sa stanice smo otišli

u Okružni sud, *de su nas ubilježili u knjige, a potom nas otpратиše u Kaznionu. Kod Okr. suda vidio sam predsjednika Juraka, koji je poprijeko gledao na nas, dočim nas je njegov kancelista, Musliman, lijepo primio...*

Uđosmo u Kaznionu. Prvo nas upisaše u knjige, a potom odvedoše u sobu kojoj zatekosmo popa Slavka Trninića iz Doboja, s kojim sam se upoznao u taocima u Doboju. I on se obradova kad mene vidje, a i ja kad vidjoh njega. Prve mu riječ bijaše: "O, zdravo Mihailo, otkuda opet da se sretnemo, i to u zatvoru?" – "Šta ćeš, sudbina", rekoh ja njemu. Pitao sam ga znade li zašto je zatvoren, a on mi odgovori da ni on ne zna. Samo mi каза da je prenoćio u Tuzlanskoj policiji, pa da je tamo čuo: da su na 11 Januara zatvoreni: Dr Risto Jeremić, Risto Jovanović, Đorđo Mihailović Cinco, pop Pavle Katanić iz Puračića, te da su otpremljeni u Banja Luku. Na 12/I došli su u zatvor još neki iz Brčanskog i Kladanjskog Kotara, sa kojima nisam bio poznat, a kroz 2-3 dana došao je i pop Dušan Nikolić iz Maglaja, te su i njega zatvorili u našu sobu... Niko nije znao zašto smo zatvoreni.

Vrijeme bijaše hladno, kao obično u Januaru, pa pošto se prvih nekoliko dana nije ložilo bio sam po vazdan u zimskom kaputu i kalošnama, i po vazdan smo odali po sobi samo da se zagrijemo... Na šetnju su nas izvodili po 1 sat prije i 1 sat poslije podne. Kada smo šetali morali smo ići po 3 koraka u razmaku i nismo smjeli razgovarati... Neobičan nam svima bijaše apsenički red i život, a meni neprestano padahu na um žena i djeca i moje nesređene materijalne prilike. Tako su... prošli praznici: Nova godina, Bogojavljenje i Sv. Jovan – Krsno ime... Svaki dan očekivali smo početak istrage, ali ove ne bijaše. Okolnost da su Dr Jeremića i drugove otpremili u Banja Luku, a da su u Tuzlu dopraćena dvojica iz Hercegovine, i to Đuro Đeren i Božo Tadolović, bijaše nam prava zagonetka... Kroz nekoliko dana kancelista Musliman, poznat sa Dušanom Nikolićem, rekao je: kako nema ništa stvarnog protivu nas, a ključar Miroslav rekao je to isto, i kao da

ćemo do kraja mjeseca biti preslušani i nekuda ići. Sve ovo bilo nam je zagonetno, te smo medju sobom nagađali i razgovarali se...

*Zdravlje me je s početka dobro služilo ali kasnije povratila mi se moja stara bolest... Prijavio sam se doktoru kada se rana zagnojila i otok postao veliki, ali doktor me htio odbiti. Kada sam na to prisjetio, da bi na taj način mogao i umrijeti bez ljekarske pomoći, on mi je odvratio: pa umrijet! Ali pošto sam mu ponovo razložio stanje bolesti, i da sam zbog toga imao dva puta zatrovanje krvi, dao mi je vate i melem... Pošto sam osjetio da će mi se rana provaliti, tražio sam da budem nasamo, pa su me smjestili u samicu. Zavoj sam već bio napravio za slučaj da se rana provali. Tako poluležeći osjetih da nešto niz tijelo curi... Da ne bih pokvario haljine, zalupah na vrata da dodje ključar. Kad je ovaj došao i vidio krv... zalupio je vratima i ljutito rekao: "Čekajte!" Bio je to ključar Jermolov. Htjeo sam da mi donese vate, koje imade dosta u drugoj sobi, ali me on odbi. Stoga uzmem moju maramu pa je metnem mjesto vate, a zavoj sam već pripravo. I tako se privremeno sam pomognem. Sutradan prijavio sam se opet doktoru, koji mi odredi vatu i gazu za previjanje, a karbolnu vodu za ispiranje rane. Ali sve ovo jedva sam dobio nakon dva dana i nakon tolikog moljakanja ključara... Znajući koliko sam dugo kod kuće ranu zacjelivao, *de sam imao svaku udobnost, bojao sam se da će mi se u zatvoru rana zatrovati, pa me je to najviše grizlo i najviše sam se bojao toga, da ne umrem u zatvoru kao niko moj...**

U Tuzli sam ostao do 15 februara... Tu večer bilo je uoči Sretenije, a ujedno su bile i poklade časnome postu. Zato smo malo bolje večerali, jer smo iz druge sobe od Brčana dobili pečenja svinjskog. Ali tek što smo zaspali čuše se ključevi u vratima, a pomoli se ključar Miroslav sa lampom i reče: Ustajte, spremajte svoje stvari jer ćete noćas oko 1 sat ići na put, a kuda, da li u Sarajevo ili Travnik, da to ne zna kazati. Malo zatim opet je unišao i kazao da ćemo ići u Sarajevo. Mi iznenađeni i začuđeni tim,

Djeca pred osnovnom školom u Tuzli, 1900. g. (inv. br. 189)

ustadosmo i počesmo se spremati. Bili smo svi tužni i zabrinuti, jer svaki je slutio da se o nečem krupnijem radi kada nas dižu u Sarajevo. Mislio sam opet o mojoj djeci i ženi, o mojim nesređenim materijalnim prilikama...

Pri polasku rekao je ključar Miroslav žandarima da smo se u zatvoru dobro vladali, a nama je poželio sretan put i da se skoro vratimo svojim kućama... Pošto je vojska održavala red, na stanici bilo je sve tiho i tajanstveno. Oko 1 sat uđosmo u vagon i krenusmo put Sarajeva. U duši mi se rađahu svakojake uspomene... Kada smo prolazili pored Gračanice gledao sam kroz prozor prema Gračanici. Moja žena i djeca sada sigurno spavaju mirno i ne sluteći da ja prolazim pored Gračanice. Jer da znadu, sigurno bi izašli na Karanovac, da se sa mnom vide i pozdrave. Ko zna da li ćemo se uopće ikada više vidjeti! Zbogom Gračanice!

Pred sami rasvitak stigismo u Doboju... Žandari nam dozvoliš da možemo popiti kafu

ili čaj i dadoše nam po 31 heler. Da imademo za hranu na putu, jer da nam se po toliko "gibira"... Za 31 hel. nisam mogao ni čaj popiti, koji je koštao 40 hel. No neki od drugova, kao Majstorović i Radulović, bili su pametni te su nešto novca kod sebe sakrili, pa su donamirili to za čaj. Da nisam imao u kuferu moga jela od kuće, taj bi se dan napatio od gladi. I ovako su mi rasle zazubice kada sam vidio đe se u Zenici prodaju pomarandže i pije kafa... Putovanje inače bijaše ugodno – ako se to uopće može u takovim prilikama reći – jer dan bijaše čist i topal, a naši pratioci žandari ljudi dobri i predusretljivi. U Doboju je izašla na stanicu žena popa Slavka, a u Maglaju žena i djeca popa Dušana. Gledajući ih kako plaču i mi smo po koju suzu pustili.

Uveče oko 8 sati stigismo na stan. Sarajevo. Do općinske Vijećnice išli smo pješe. Ja sam u jednoj ruci nosio pun kufer, a u drugoj veliki svežanj u kome je bila moja postelja: jorgan,

jastuk i haljine... Kada dođošmo do općinske zgrade, uputiše nas do staroga zatvora preko Miljacke. Smjestiše nas sviju u jednu prizemnu sobu, u kojoj ne bijaše kreveta, već slama po tlima. Tu zatekosmo još jednog uapšenika kao i mi što smo, i on nam kaza o čemu se radi. Naime, da se vodi istraga o članovima "Narodne obrane"...

Sutradan... nam se pridruži još 14 uapšenika i krenusmo svi zajedno, tj. nas 28 sve u redu po dvojica prema novom zatvoru. Svijet je na nas gledao, neko sa prezrenjem a neko sa sažaljenjem... Dođošmo do nove zgrade, koja je tek dovršena i u kojoj je smješten i Okr. sud iz Kazniona. Zgrada je moderna, sa 5 spratova i oko 230 soba, od kojih samih samica 146. Kako sam kasnije doznao, koštala je 4 i 1/2 milijuna kruna. Imade vodovod, električno osvjetljenje, centralno grejenje... kreveti, astali, deke – sve novo i moderno.

Mene smjestiše u 5 sprat, u samicu broj 62, u kojoj sam bio samo dva dana. Zatim me premjestiše u skupnu sobu broj 162 u četvrtom spratu. Sa mnom su bili: Miloje Todorović, Josip Sljepčević bivši učitelj iz Skipovca, Nikola Todorović iz Žepča, jedan seljak iz okolice Sarajeva. Prvog dana došao je predsjedatelj Okr. suda Ilnicki, kojeg sam poznao još iz Tuzle... Sa njime je bio i šef pravosudnog odjeljenja u Zem. vladi Melehovski. Došla su obojica tobože da pregledaju uapšenike i red u Kaznioni. Ja sam molio Ilnickog da mi dozvoli uzet i jelo, tj. suvo meso, slaninu i kolače iz mog kufera, koje sam donio iz Tuzle, a isto veče primio od žene. Odgovorio je: "To se ne može dozvoliti, već ili ćete primati apseničku hranu ili iz hotela". Iz toga vidjoh da je ovde drugi kućni red. U stvari propisi su jednaki i po njima svaki onaj koji je u istrazi imade pravo svoju hranu upotrebljavati sve do osude. Ali eto nama to ne daju...

Nakon dva dana, tj. oko 20 Februara izašao sam prvi put pred sudca istražitelja Dr Julijana Đukca. Prije nego što ću biti pozvan, bio je na preslušanju Josif Sljepčević, a ključar Arabadžija pogrješno ga vratio u skupnu sobu

umjesto u samicu. On nam je kazao za što ga je istražitelj pitao... Prije svega saopštio mi je sudac istražitelj, da sam osumnjičen zbog veleizdaje, te da će se stoga protivu mene sprovesti istraga. Rekao mi je da se u istrazi mogu braniti kako hoću, ali da je i za me i za samu stvar najbolje da govorim istinu i.t.d. Zatim je prešao na ispitivanje: ...kuda sam sve putovao i zbog čega, s kime sam se sastajao i upoznao, jesam li se s kime dopisivao, jesam li išao u Srbiju, kada i radi čega, kojim putem sam otišao a kojim se vratio, koliko sam se dana bavio u Srbiji, jesam li se tamo s kime upoznao... jesam li čitao knjige, brošure i novine i koje poime-nice, jesu li mi poznata prosvjetna društva u Bosni i Hercegovini pa onda u Srbiji, i šta znam o društvu "Narodna Obrana" i.t.d.

Na sve sam odgovarao djelom istinito, kao što i jeste, dočim što se tiče nekih pitanja koja su bila škakljiva odgovarao sam vrlo kratko, praveći se da ne znam. Na pitanje o "Nar. Obrani" odgovorio sam od prilike ovako: Za ovo društvo doznao sam nakon Atentata... Tada su novine pisale da u Srbiji postoji takvo društvo, koje da imade neprijateljske ciljeve prema Monarhiji i da imade svojih članova po Bošni i Hercegovini... što se mene tiče, ja mislim da članova toga društva nema po Bosni i Hercegovini, te da ne znam da bi u Gračanici kogod mogao biti član toga društva. Priznao sam da sam se... zauzimao za Crkv. Školske poslove i Crkv. prosvjet. uređenje, da sam radi toga bio pozivan i odlazio na poziv Jeftanovića i drugova na Konferencije koje su toga radi u Sarajevu držate, da sam išao u Beč i Peštu zbog Memoranduma u istom pitanju i.t.d....

Na sve ovo rekao mi je istražitelj: "...Vi ste ipak mogli biti član N. Obrane... Mi istina nemamo protivu vas nikakvih prijava, ali imademo jakih dokaza da ste bili član Nar. Obrane u Gračanici i da ste posredno ili neposredno stajali u vezi sa ostalim članovima N. Obrane... Mi vam još nismo sve kazali, ali ponavljam, da imademo protivu vas vrlo jakih dokaza, zato je najbolje da to priznate, jer može biti da su vas u to uvukli vaši prijatelji".

Ja sam to opet odlučno odbio. Istražitelj mi na to saopći: da me stavlja pod istragu u samicu u smislu paragrafa 111 zbog zločina veleizdaje... Naposljetku reče: "To još ne znači osudu, mi ćemo tu stvar dalje ispitivati pak ćemo viditi jeste li govorili istinu ili niste."

Zatiru me ključar Arabadžija odvede u samicu broj 33 na II spratu. Do mene s jedne strane bio je Milan Majstorović i i Dr Jovo Simić, a s druge Damjan Plavšić i Darinko Malić. U ovoj sobi bio sam 10 dana i bilo mi je kao da sam živ u grobnicu zakopan... Iz samice sam dva puta dnevno izlazio po vodu, desetak koraka u hodniku. Inače ni s kim nisam mogao ni riječi progovoriti. Ključar je otvarao sobu, pa govorio: smetlje izmesti, vodu donijeti, kafa, ručak, večera – pa bi opet zalupio vrata. U 6 sati izjutra se moralo ustajati, a u 8 lijegati. Krevet je preko dana morao biti sklopljen, a haljine lijepo savijene. Spavati se preko dana nije smjelo. Ako bi se sjedeći naslonio na astal, pa se učutao kao da spavam, ključar bi lupao na vrata i kroz rupu na njima vikao da nije slobodno spavati. Isto tako stražar bi noću hodajući hodnikom lupao nogama, a često bi lupio i u vrata kada je htjeo kroz rupu da vidi spavam li, pa me je tako često budio da nisam mogao ni spavati. Iako sam po vazdan kao lud sjedio misleći sad o mojoj djeci i ženi te mojim materijalnim prilikama, sad o mojoj istrazi, sad o tečaju nesretnog rata, ili sam misleći o tome po sobi odao dok ne bi sustao i opet sjedao.

Oko 2 marta bio sam drugi put pred istražiteljem. Odveo me ključar Žoga. Prvo pitanje je bilo poznajem li neke ljude iz Tuzle kao: Dr Jeremića, Dr Kecmanovića, Đorđu Mihailovića Cincu, Jovu Bundūra, Jovu Simića Molera, Rajka Milanovića, Đuranovića, Perenčevića, Pajka Markovića i Jovu Pavlovića. Odgovorio sam da poznajem Dr Jjeremića i Dr Kecmanovića jer su me oni liječili, Đorđu Cincu koji je bio jednom prilikom kod kuće moga tasta u Tuzli, ... Pajka jer mi je kum... Kada mi je istražitelj rekao: "A šta velite na to, da se vaše ime našlo u spisku čl. "Nar. Obrane", koji spi-

sak je poslao Loznički kapetan Kosta Todorović Izvršnom odboru u Šabac" – tada sam bio kao van sebe, no brzo sam se snašao te odgovorio ovako: Ja se nikada nisam upisao, niti sam kazao kome da me upiše, niti me ko pitao za to. Kostu Todorovića niti sam kada vidio, niti sam za njega čuo. Otkuda je moje ime došlo u spisak Todorovića ja ne znam. Istražitelj je ponovo navaljivao govoreći: "Ta nije ovaj upis iz prsta isisan. Nije nikako moguće da to niste znali..." Ja sam to opet odlučno odbio...

Tu veče bio sam premješten u samicu broj 106 na III spratu... Sutradan, čim sam se malo pribrao i počeo misliti o upisu moga imena u spisku članova "Nar. Obrane" i onom odlučnom tonu sudca istražitelja, kojim je to saopštenje propratio, obuze me neka tuga, a i ljutnja na nepoznatog mi ludog prijatelja, koji me je bez mog znanja i odobrenja upisao u "Nar. Obranu"... Zatim sam kombinirao bi li taj spisak mogao biti kakav falzifikat, pa da sada u ovom ratnom vremenu hoće one ljude koji su se zauzimali za narodne poslove da kazne. Ali znajući da je postojalo to društvo i njegova organizacija, prevladavalo je u meni uvjerenje da to nije falzificiran dokumentat – a u tom slučaju ljutio sam se na Kostu Todorovića i druge u Srbiji što nisu dokumente bolje čuvali. Pred oči su mi izlazile strahovite posljedice, koje bi zbog toga mogle nastupiti samo ako sud ne bude objektivan. A pošto se vodi rat baš sa onom državom u kojoj je osnovana organizacija "Nar. Obrana", i pošto je to društvo bilo povod Atentatu i Svjetskom ratu, je li se mogla ta objektivnost i očekivati? Ne, nije, – naprotiv, činilo mi se, da će se prema svima koji budu jako osumnjičeni najbezobzirnije postupiti... Zatim sam se pomirivao s time da budem i osuđen, i to sa najvećom kaznom smrti, pa jednom je umrijeti. Samo mi se smrt na vješalima gadnom činila. Onda sam u sebi računao, koliko će dugo po prilici istraga trajati, pa sam držao da će prije preokret na bojnopolju nastati, nego što će se osuda moći izreći... Naposljetku premissljavao sam i o tome, ako bi Srpska vojska došla opet do Sarajeva i

počela ga bombardovati, šta bi bilo sa nema u zatvoru? Bili nas možda pobili pucajući iz topova, ili bi nas Austrijanci pobili ili kuda god digli, ili bi pomrli od gladi? O svemu tome sam dugo i mnogo razmišljao u samici...

Kroz nekoliko dana ... pozvao me ponovo ključar da idem za njim, mislio sam pred istražitelja. No to ne bi, već mi jedan pisar izmeri koliko sam visok i opisa moju osobu, te mi uze otiske prstiju... kao što se to obično čini kod najvećih zločinaca... Kasnije sam čuo da su neki seljaci mislili, kad su im mjerili visinu, da ih mljere zato sto ih hoće vješati, jer je aparat bio nalik na vješala...

Prošlo je više od 15 dana od kako sam došao u Sarajevski zatvor, a da nismo imali nimalo šetnje. Onda nam je dozvoljenja šetnja u ganku oko jedne perde (ograda izduženo-kružnog hodnika otvorenog prema unutrašnjoj vertikali Kaznion) koja je ... bila kroz sve 5 spratova otvorena te se je vidilo ozgor do u najdonji sprat, a vidile su se i sve sobe u svima spratovima. Prilikom šetnja pazio je na nas ključar, a čuvalo nas je po više stražara. Iako smo šetali u zatvorenom prostoru, ipak nam je bilo malo odlanulo. Šetnja je trajala po pola sata prije i poslije podne. Kod šetnje nas je bilo preko tridesetorice. U isto vrijeme šetnja je bila i u najdonjem spratu, a kada smo se mi vratili u sobe, onda je nastala šetnja u drugim spratovima. To je i trajalo oko 15 dana, pa pošto je Dr Predrag Kašiković skočio kroz otvor preko perde na drugi sprat i slomio nogu, šetnja je obustavljena za nekih 8 dana pa opet dozvoljena, ali u najdonjem spratu, đe je bio vazduh kao u podrumu. Pošto smo silazeći niz stepenice kroz 4-5 spratova razgovarali, opazili su to sudci pa je kod silaska straža razdijeljena tako, da iza svakih 5-6 ljudi ide po 1 stražar. Ali i pored svega toga razgovor se nije mogao potpuno spriječiti...

Nakon nekog vremena počeli su dozvoljavati čitanje knjiga te sam i ja dobio nekoliko knjiga na pročitavanje, te sam se malo zabavio... Često sam gledao kroz prozor, ali sa strane i kada se koraci stražara udalje od mojih vrata.

Dole u avliji radili su neki majstori na uređenju šetališta, pošto je zgrada bila u kvadrat, to se u sredini vidilo samo nebo gore, a sa strana opet prozori Kaznion i Okr. suda. Na čošku su bile sobe apšćenika jedne drugima zakrenute, te su pojedini uapšćenici često razgovarali kroz prozore bez da ih straža iz avlije odozdo može viditi. Osim toga pojedini su često pjevali crkvene pjesme kao: Vozbranoj, hristos Voskrese, Opšte je uskresenje i Da uskresnet Bog, a po kadkada i svjetovne pjesme od čega se kazniona sva orila. S početka se ovako pjevanje nije zabranjivalo, te sam se i time razgovarao slušajući pjevanje i razmišljajući o pobjedi pravde i istine i o općem uskresenju Srpskog naroda. Poslije su pjevanje zabranjivali, ali ipak se i pored toga pjevalo.

Jednu veće kasno završilo je alarm... To me iza sna probudilo, Na to čujem đe govore ključari i stražari "da se je nešto na Srpskoj granici desilo pa se šalje komora". Ovo me je elektriziralo, te pomislih, nije li Bog dao kakva veća navala sa srpske strane, koja bi i do nas doprla". Pošto novine nismo mogli dobijati nismo ni znali šta se zbiva na ratištima. – Svake nedilje išli bi vojnici u crkvu sa vojnom muzikom pa bi obično prolazili ulicom pokraj kaznion. Kad god bih čuo vojničku muziku izlazila mi je pred oči snaga Njemačke i Austrije, te njihov militarizam i disciplina u vojsci pa sam očajavao...–...Onaj dio đe smo šetali bio je do odjeljenja u kome je bila smještena vojna bolnica... Nekada bi pođekoji bolesni vojnik stao na prozor i kad se stražari okrenu na drugu stranu davali nam znakove rukom. Jednom su kazali da je pao Pšemisl. Nama je to bilo kao neka utjeha, te smo se vraćali u svoje sobe puni nade u pobjedu i oslobođenje. – Ovih istoh dana čujem iz moje sobe đe razgovara ključar sa jednim pucerom, tj. uapšćenikom koji nije bio u zatvoru zbog veleizdaje pa je posluživao u Kaznioni. Pucer ga pita šta imade danas novoga a ovaj mu odgovara da ne valja ništa i.t.d. Opet nova nada i novo oduševljenje pa sam se u tom momentu čisto ponosio što sam u zatvoru.

Svake nedilje dolazio nam je brico da nas brije. Kada je prvi put došao bio sam vrlo zabrinut i nisam mu ni riječi progovorio, niti on meni, jer je ključar stajao kod nas. Drugi puta ja sam ugrabio priliku te zapitao bricu tko je i odakle je, pa sam razumio da je i on Srbin i da je u zatvoru, a bio je to Risto Stefanović iz Zvornika. On mi je samo rekao uz to "sve je dobro." To je meni bila velika utjeha. Kasnije... saznao sam da se nalazi u starom zatvoru ...i da tamo dobijaju novine, pa nam je kazivao neke pojedinosti o stanju na ratištima. – Silazeći niz stepenice na šetnju čuli smo svaki puta po nešto novo, ali najviše se lagalo. Puceri su donosili nekima od naših lažne vijesti o pobjedama Antante, jer su za to dobijali bakšiš. Tako govorilo se je: pala Foča, Goražde, Višegrad, Zvornik, pa čak i Tuzla... Zatim se govorilo kako su Srbi ušli u Banat...

Još dok smo šetali u III spratu oko one perde, više puta šetajući se pogledao sam u donji sprat i pomislio u sebi: ako vidim da ću biti okrivljen i osuđen, skočiću kroz onaj otvor i usmrтити sam sebe. Nije prošlo ni nekoliko dana iza toga, a to je učinio i Dr Predrag Kašiković, samo što nije pao na tle, već na drugi sprat, a sa četvrtog sprata. – Kad bih izašao na šetnju, naročito početka, primjetio bih da su svi uapšenici veseliji od mene, pa pomislih: "Ili sam ja suviše strašiv ili ovi ljudi su naivni i ne shvaćaju ozbiljnost položaja. – Sa nama je šetao i jedan đak, kasnije sam doznao da se zove Đuranović, koji mi je padao u oči sa svojom dugom kosom, kao da sam znao i predviđao da će isti biti prvi koji će otkriti svoje sadržogove u "Nar. Obrani"...

U svakom spratu bila je po jedna banja za kupanje, u kojoj smo se na izred kupali, kroz 8-10 dana svaki po jedanput... Ipak dakle, imade nešto i dobrog a u Kaznioni.

U samici sam bio počeo i stihove stvarati, kao: "Dan za danom prolazi, Srbija ne dolazi, a Rusija za Karpata, natrag maglu vata"... opće sam hrđavo mislio o Rusiji i nisam se od nje mnogo nadao. Njemačka odlučnost, energija i disciplina bila mi je jednako na umu

– kao i Ruska trulež i mlohavost, od koje se nisam dobru nadao.

Tako sam provodio dane u samici. Teški su to časovi bili i nije ih moguće opisati. Ja sam se tješio time, da cio svijet strada, naročito Srbi, i da nije mnogo bolje ni onima koji se na slobodi nalaze.

Pošto sam navršio više od dva mjeseca u samici, premjesti me ključar Strugalo oko 20. Aprila u skupnu sobu na Četvrtom spratu broj 142, u kojoj sam zatekao: popa Tanu Kosorića, Božu Radulovića, koga sam poznavao iz Tuzle, i Luku Arsića bivšeg Džematbašu iz okoline Sarajeva. Sada mi je bilo mnogo običnije nego u samici... Kada su nas prilikom ribanja sobe svake nedilje premještali, bili smo do sobe Atanasije Šole, te ga je Radulović kucanjem pitao šta ima novo, a ovaj je na to odgovarao. I tako smo tom prilikom štošta doznali što nas je zanimalo i obradovalo.

Čim sam prešao u skupnu sobu, pitao sam šta znači ono kucanje i Radulović mi je kazao: razdijeli se azbuka na šest redova i onda prvi kucaj vazda znači red, a ostali slova u dotičnom redu... S početka je radi stepenovanja slova u riječi potrebna bila olovka, a kasnije se to uvježba tako, da se bez olovke i to vrlo brzo riječi sastavljaju. To vele da su uveli đaci – atentatori, a ostali od njih naučili. I ja sam se brzo snašao i razumio kucanje. Skoro svi veleizdajnici znali su to i služili se time u zatvoru Sarajevskom. Tako jednu večer doznadosmo od nekih koji su došli iz Arada šta je sve bilo u Aradu, tko je umro i koliko je svega ljudi pomrlo...

Jednom prilikom čulo se u zatvoru kako su Njemci i Austrijanci preduzeli ofanzivu protiv Ruske fronte kod Gerlica, te da su provalili i oko 170.000 Rusa zarobili. Kada je došao Risto brico mi smo ga pitali je li to istina, a on je odgovorio: "J... mu mater koje to iznio, to nije istina", a u stvari je to bila istina, kako smo kasnije čuli. Tako nam je Svetozar Zrnić s prozora dovikivao i znacima kazivao da su objavile rat Italija i Rumunija, te smo bili veseli. Jednom prilikom više on "R. pod Pe", što

znači da su Rusi pod Peštom. I na to smo se vrlo obveselili bili. Ali nakon nekoliko dana viče on nama opet: "Ono nije istina". Time smo bili ponovo razočarani, te ja nisam više vjerovao u takove ili slične vijesti. – I kretanje željeznice za Višegrad smo pratili. Desi se da po nekome dan ne čujemo kad željeznica dolazi i odlazi, pa odmah počnemo kombinirati, da su Srbi blizu pa da željeznica više ne ide. A kada se nakon toga čuje pisak željeznice, zaviče pop Kosorić: "Eno je, Bogami".

Jednog dana nismo mogli vodu na vodovodu natočiti, već je voda po pucerims s polja donošena. Ovo smo tumačili da su Srbi pokvarili vodovod, koji ide od Preče, ali drugog dana voda je opet tekla...

S početka su bili stražari (nejasno, piše "veterinari" – valjda lapsus, namjesto "veterani"?), među kojima se našao po koji dobar čovjek, koji je kroz rupu na vratima probacio po cigaru. I meni je jedan nudio cigaru, ali ja odgovorih da ne pušim. Isto tako jedan me pitao, da li sam ja Damjan Plavšić, jer da ima neku poruku od sina. Da bi se to zapriječilo metnuše stakla u rupe u vratima, a mjesto... (veterana?) određeni su za stražare vojnici – Njemci i Muslimani.

Pop Tono Kosorić bio je slabih živaca, bolestan čovjek. Pored toga je od početka rata mnogo stradao i sa djecom se rastao, te još i sada ne zna dje su i jesu li živa. Žena mu je već prije rata umrla te je udovac. On se neprestano tužio, govorio o svojoj bolesti i djeci... Onako besposleni pričali smo jedan drugome i snove, šta je ko usnio. Jednog jutra pričam ja njemu kako sam usnio da on, Kosorić, i ide kroz čaršiju u Gračanici a za njime ide jedna sredovječna žena u crnini. Pred jednim dućanom stade pop Tono... Na to stiže ona žena, te se pop Tono okrenu k njoj i rukovaše se, pa žena ode niz čaršiju a pop Tono prema mome starom dućanu pa mi kao nešto govori. – Istog dana, sat-dva kasnije, pozvao je ključar popa Tonu da siđe u donji sprat, jer da imade neku posjetu. Pop Tono čim se povрати u sobu reče mi: "Ispuni se Mihajlo tvoj san", te počeo pričati

kako mu je došla svast da se pozdrave, jer da moraju odlaziti iz Sarajeva....

Luka Arsić seljak, krupan i zdrav čovjek, vazda veseo, slobodan i razgovoran čovjek koga nisam nikada vidio da plače, jedno jutro sjeo na krevet, pokrio lice rukama pa plače. Na pitanje naše zašto plače, odgovorio je da je sanjao nešto pa se boji da ne bude šta hrđavo, te počeo pričati šta je sanjao. Ja mu na to rekoh: Taj san dobro znači, nešto ćeš se obradovati. Malo kasnije saopćeno mu je, da je riješen od optužbe i da će za dan-dva ići kući. Tom prilikom bilo je riješeno oko 40 ljudi... Bilo je još mojih snova po kojima sam vazda znao da ću dobiti neki glas od kuće... stoga mi je pop Tono jednom rekao: "Ti si Mihailo pravedan čovjek"...

Odlazak iz Sarajeva za Banja Luku – u Banjalučkom zatvoru

Na 1 Juna izjutra pozvao me ključar da izvadim moj kufer iz lagera i da spremim stvari, jer ćemo danas ići u B. Luku... Spremio sam i nešto malo hljeba i mesa, da imadem makar za 1 dan, jer ko zna hoćemo li na putu šta dobiti, a do B. Luke je daleko. Bilo mi je drago što odlazim iz Sarajeva, iz onih zidina, jer ćemo barem željeznicom putujući malo odahnuti i nadisati se čistog vazduha, kojeg smo toliko željni.

S druge strane bila je medju nama radoznalost velika, iz kojih razloga nas dižu iz Sarajeva, i to tako daleko. Naslućivali smo da se to dogodilo zbog toga što je i Italija stupila u rat. Nas su iz predostrožnosti digli, da smo podalje od granice. Po svim znacima je vojna uprava monarhije držala da će Talijani u zajednici sa Srbijom i Grnom Gorom navaliti, pa su bili pripravnici privremeno Bosnu i Hercegovinu napustiti... kada sam došao da uzmem svoj kufer vidio sam tada prvi put popa Simu Begovića, koji je bio sav radostan što je došlo vrijeme da se prtlja iz Sarajeva.

Oko 2 sata po podne počelo je otpremanje. Sastavljali su nas po 12 u jednu grupu. Bilo nas je svega oko 200. Upravitelj je imao spisak i prozivao, a ključari su dovodili po jednog

ili više njih zajedno. Neki od uapšenika bili su veseli i smijali se. Među ovima sam vidio i Atanasiju Šolu. Upravitelj je to opazio, pa je primjetio: "Vi se gospodo smijete, a da znate u kakvoj opasnosti se nalazite ne bi se nipošto smijali..." U sebi sam razmišljao, kakva bi to opasnost mogla biti i šta se pod tim riječima krije...

Ganak je bio pun žandara, a lanci su zvetketali. Mene svezaše zajedno sa Milošem Topalovićem. Moja lijeva bila je svezata za Milojevu desnu ruku, i to prilično čvrsto da me je lanac žuljao. Svih 12 nas koji smo bili vezani u jednoj grupi svezali su još kroz sredu sa jednom kanafom. Čim su bile gotove 2-3 grupe, odlazile su. I tako u ime Boga krenu se i moja grupa oko 4 sata po podne.

Idući tako ulicama Sarajeva bijaše mi teško na duši, te pomislih: Bože moj šta sam dočekao, da svezan kroz Sarajevo idem... Pade i um ona pjesma: "Kad Moriče pofataše, bjele ruke svezaše i u grad ih odvedoše..." Svijet je gledao na nas, neki su nam se svetili a neki sažaljevali, to se po njihovom držanju jasno primjećivalo. Po dekoja žena – valjda Srkinja – ugledavši nas kroz prozor, udarale bi se rukom u prsa i pobjegle sa prozora, a kod mnogih se vidaše suze. Ja sam bio uzbuđen, razgledao sam tamo i ovamo. Svuda sretamo vojnike koji su nas priječali. Pogledam na vojsku, pa prema forticama po brdima, te pomislim je li moguće da Srp. vojska Sarajevo osvoji? Kad bismo blizu stanice, okrenuše nas desno među vojničke barake. Pomislih u sebi, šta ovo znači, i padoše mi na um tone riječi Upravitelja. Tamo smo stajali više od 1 sata, a vojnici su nas posmatrali i okolo stajali. Oko 5 i 1/2 sati dođe voz upravo do nas i mi ušavši u vagone bismo odveženi do stanice, đe smo čekali još oko pola sata...

Sa nama su pošli i nekoji sudci istražitelji, kao: Đukac, Pfefer, Popović, Horvat i drugi, a pošao je i upravitelj Peulić, te ključari: Arabadžija, Tomac, Kezman, Strugalo, Tinko, Sulejman, – dočim su ostali u Sarajevu Žorga i Jurković. – Kad pomislim na ova imena, panu

mi na um iz Hajduk Stanka ona imena: Deva, Surep i t.d.

Putovanje nam nije bilo ugodno pošto smo bili povezani, te nismo mogli spavati. Ako je jedan htio ići da mokri ili na veću nuždu, morao je i onaj njegov drug ići s njime i čekati. Moli smo žandarskog firera, koji je bio s nama u kupeju, da nam odriješ ruke, no on reče, da ne smije od Vahtmajstora. A kad smo pitali Vahtmajstora, on opet reče, da nam ne može udovoljiti, jer je tako naredio tajnik Pfefer, koji je imao upravu nad cijelim transportom. – Inače su se žandari učtivo i predusretljivo držali i donosili nam vode da se napijemo kadgod smo htjeli. Štaviše, svadio se žandarski Vahtmajstor sa ključarom Tomčom kod jedne stanice, jer ključari nisu htjeli da vodu donose, te se u ovu svađu umješaše i sudci. Nakon toga ključari su donosili vodu i posluživali.

U Doboju smo stigli izjutra oko 8 sati. Tu je voz duže stajao. Spored našeg voza stajao je drugi, spreman za polazak prema Gračanici i Tuzli. Između ostalih vidio sam i Vahtmajstora Zukijevića, ali se on činio kao da me ne vidi. Po jednom sam poručio da kaže Branku da sam otišao u Banja Luku, a po drugom, Đogi iz Gračanice, koji je bio šuckor u Doboju, da kaže to istro sestri mi Jelki. Ali kako sam kasnije doznao, ni jedan ni drugi nisu to izvršili... Gledajući na voz koji će za koji minut krenuti prema Gračanici mislio sam, da li će mi opet biti suđeno da se odvezem u Gračanicu. Pošto... voz krenu prema Brodu, gledao sam na Doboju, na zgradu u kojoj mi se sestra (Jelka) nalazi, zatim na groblje Dobojsko u kome mi leži druga sestra (Jovanka). Suze mi opet udariše.

U blizini stanice Kotorsko zašao je po vagonima tajnik Pfefer te dao svakome koji je imao kod suda ležećih novaca po nešto, da može sebi uzeti za jelo i piće na putu šta hoće. Meni je dao 10 kruna.

Ovo je bio dakle drugi dan putovanja. Dan je bio lijep i sunce sjalo, te je divota bilo pogledati na zelenilo napolju i obrađena polja i brda, te kroz otvorene prozore uživati svjež i

Mlinovi u Bihaću. 1903. g. (inv. br. 1698)

čist vazduh. Prođosmo Kotorsko đe sam toliko puta dolazio... Gledao sam na crkvu u Grabskoj, kako se bijeli na brijegu...- đe sam takođe češće dolazio. Kada se voz poče uz brda penjati prema Derventi, nismo mogli da se nagledamo prirodne ljepote... Bio je to 2 Juni – a po starom kalendaru Maj mjesec. Pri tome smo se živo razgovarali, jer smo poželili i razgovora u zatvoru. Iako smo bili povezani, nama je putovanje toga dana bilo sasvim ugodno i prijatno.

Oko pola dana dodjosmo u Bos. Brod. Čim smo izašli iz voza odriješili su nam ruke, te su nas smjestili u jednu vojničku baraku, dje smo ručali. Ručak je bio vojnički i vojnici su ga pripravili i razdavali. Dobili smo po solju pirinča sa mesom i čorbom. Pošto nismo imali kašika, jeo sam pirinač i čorbu sa jednom izdubljenom korom od hljeba, a meso sam već u Sarajevu naučio jesti i cijepati prstima. Htio sam kupiti slanine, kobasice ili sira, ali nije bilo...

Oko 3 sata po podne sjedosmo u vagone Mađar. željeznice, te krenusmo. Vagoni su bili prostraniji, a i mi nismo bili vezani pa nam je

bilo komotnije. U Sl. Brodu voz je čekao više od 1 sata. Kroz Slavoniju smo putovali noću... Spavali smo koliko se to moglo u željeznici, jer na svakoj stanici morali smo se ipak probuditi. Osvanuli smo negdje blizu Nove Gradiške, jutarnje sunce uprlo je svoje zrake na nas, te u nama razbuđivalo prijatna osjećanja. Nastao je dakle treći dan putovanja.

U Sunji... je naređeno da ne smijemo kroz prozore gledati. Međutim, čule su se psovke i uzvici na mađarskom jeziku, namjenjeni nama od svjetine i regruta, koji su odlazili u vojsku, a čula se i pjesma regrutska. – Dok sam bio u Sarajevskom zatvoru mislio sam da je Monarhija kroz dugo ratovanje malaksala i da je ponestalo hrane i svega. Međutim, od kako se vozimo iz Sarajeva sreli smo bezbrojne vozove natovarene raznim materijalom i hranom, a od Sl. Broda čujemo samo pjesme regruta, koji se kreću u vojsku, te pomislih da je Monarhija još jaka i ko zna hoće li se i kada će se naše nade o oslobođenju ispuniti. – To je bio utisak sa putovanja.

Pređosmo kod Dobrljina na Bosansku zemlju. Lijepo je bilo gledati na Kostajnicu i Unu, kao i na Bos. Novi i Prijedor. Pošto mnogi od nas iza jučerašnjeg ručka u Brodu nije ništa jeo, a ja sam ono malo mesa, sira i hljeba još do Broda bio pojeo, to smo bili gladni i jedva smo čekali da dođemo u B. Luku, jer su nam rekli da ćemo tamo ručati. – Još od Prijedora počela je pomalo kiša padati i što smo bili bliže B. Luci sve se bolje spuštala. Nekako oko podne došli smo na B. Lučku željezn. stanicu.

Pošto je bila nedilja, a osim toga još i Brašančevo katoličko, bilo je na stanici prilično svijeta, a i po ulicama kroz koje smo prošli. I ovde kao i u Sarajevu neki su nas sa prezirom a neki sa sažaljenjem gledali. Kada smo prolazili pored jedne grupe činovnika, valjda katolika, čuo sam riječi: "Gadovi!"

Uđosmo u avliju Kaznionice zvana "Crna kuća". To je zgrada slična Kaznionici Tuzlanskoj, samo je spolja izgledala malo crnija, jer je nekad obojena bila crnim, a poslije po onim žučkastom bojom. Zato je valjda i prozvana Crna kuća. Tu smo u avliji čekali više od 1/2 sata dok je zapovjednik Pfefer sa Upraviteljom rasporedio da će koga zatvoriti. Pop Pero zvan Đavo stajao je blizu mene i bijaše sav utrakan po mantiji da je izgledao kao đavo. Imao je neku veliku šeširinu na glavi, pa kada malo napada kiše on sagne glavu a sa šešira pocuri neka zelena voda – tj. farba sa šešira. Tu sam vidio Dr. Jeremića, koji je bio jako omršavio. S nestrpljenjem smo očekivali kada će nas pozvati unutra i koga će prvo prozvati. Gledajući u onu kuću pade mi na um i ona pjesma iz mlađeg doba: "Pred tvojom sam eto kućom, za kojom sam žudio, da ti reknem nevjernice, Bog ti za to sudio." Ja istina nisam žudio za ovom kućom, ali je valjda tako suđeno da zavirim i u nju i da vidim kako je u njoj živiti. – "Blaženi prognani pravde radi".

Naposljetku... počеше nas razmještati. Prvo pozvaše Vasilja Grđića, Gnjačića, Caprića i Pajka (Paju Markovića), te ih smjestiše u samice. Već ova činjenica, da su Pajka među prvima uveli i smjestili u samicu, naslućivala

mi je, da se Pajko drži kao teško osumnjičen. Mene su smjestili u sobu broj 37, de nas je bilo 12, i to: ja, pop Jovo Brežančić, pop Simo Begović, pop Pero Mitrović zvan Đavo, pop Pavle Ubović, Đuro Radetić, David Sabljčić, Milivoje Topalović, Dragoljub Kezić, Tošo Stančić, Tano Krstić i Kosta Jevtić pravnik iz Sarajeva koji je bio jako bolestan. Za ovog zadnjeg doktor je u Zem. bolnici u Sarajevu izdao bio svjedodžbu da je u takvom stanju da ne bi smio kretati na put, ali je sud odredio da mora ići.

U redovnim prilikama ne bi više moglo biti u toj sobi od 4-5 ljudi. Pod je bio cimentiran, duvarovi čađavi i peksinavi a po njima se znadu tragovi od ubijenih stjenica. Kreveta nije bilo, nego je bilo 8 strožaka na tlima, a u njima je bila sama trina tako, da kada ih samo dotakneš prašina se diže. Čebeta su bila gadna i prljava, a bilo je u njima i buva i ušiju. Rafe su bile tako crne, kao da su sa tavana skinute. Škaf za vodu bio je provaljen, te je voda rastjecala i razlila se po cimentiranom patosu. Voda se unosila spolja, a kibla je bila u budžaku. Usljed svega toga i zbog tjeskobe bili smo veoma potišteni, pa pošto smo uz to bili i gladni posjedali smo jedan do drugoga te se razgovarali i tužili.

Pošto se bolesnom Jeftiću bilo smučilo, poručivali smo po kog sudca. No oni su se negdje u hotelu raskomotili, pa su odgovorili na telefon ključaru Srbinu: "Ko se to rasporio"... "Kad mu je ključar odgovorio da se nije nitko rasporio, već razbolio, opet su odgovorili sa podrđavanjem: pa imadu tamo 2 ljekara, Jeremića i Kecmanovića. Ipak, naposljetku došao je sudac Popović te Jeftića i Pavla Ubovića digao u drugu sobu, a nas je ostalo 10.

Umjesto obećanog ručka dobili smo iz hotela Austrija večeru, koja je bila prilično dobra a porcije povelike, te smo se lijepo podkrijepili, jer mnogi od Broda, tj. za 30 sati nisu ništa jeli. Budući smo bili od puta umorni spavali smo dobro, mada je bilo kako već rekoh u postelji svakog gada. Prozori na toj sobi bili su pored demira još i žicom isprepleteni, te smo ih ostavili otvorene.

Prvih dana prva nam je dužnost bila da se žalimo na ovakvo stanje i da tražimo da se popravi. Gospoda sudci koji su dolazili da vide *de se nalazimo i sami su se čudili onoj nečistoći i zapuštenosti, te su obećali da će se popraviti što je moguće da se popravi. Kroz nekoliko dana počelo se uređivati. Dobili smo nove stroške koje smo sami nalagali slamom, a i krevete gvozdene. I u njima bilo je po zglobovima stjenica. Mi smo sami sobom sve prali i čistili tako, da smo za kratko vrijeme istrijebili onaj gad što se bio zalegao.*

Iz hotel Austrije dobijali smo hranu samo 2-3 dana. Pošto je upravitelj Peulić htjeo da nas šikanira, tobože nije mogao da se pogodi za hranu, vlasnica hotela otkazala je dalju hranu. Tako smo počeli primati apseničku hranu, koja je bila vrlo hrđava. Hljev je bio crn, kora okorela i ispućala da hoćeš zube dapolomiš, brašno je bilo na pola kukuruzno a bilo je pomješano i zobi. Osim hljeba dobijali smo: grah ili krompir, a uz to knedle od tjestakolik jabuke i tako tvrde da bi ih mogao u top metnuti. Tako je trajalo 5-6 dana. Na naše prigovore, zašto nam se ne dozvoli dobavljati hranu iz hotela za naš novac, počeo je Peulić govoriti kako nemamo novaca, da nisu doneseni iz Sarajeva a da po najnovijoj vladinoj naredbi treba novac položiti unaprijed pa tek onda ugovoriti liferovanje hrane, no sve ovo nije bilo istina... već je Peulić htio da nas šikanira i napati. Mi smo se bili prepali i mišljismo da hoće da nas pomore glađu. Srećom predsjednik Okružnog suda bio je dobar čovjek, te uslijed naših tužbi upravitelja Peulića poslaše natrag u Sarajevo, a nama postavivše naročitog upravitelja, nekog starijeg čovjeka, koji se zvao Kindig.

Sa promjenom upravitelja sve se brzo promijenilo. Mogli smo dobijati hranu iz hotela, a uz to i druge potrebstine kupovati, kao: sir, puter, slaninu, med, suvo meso, kobasice, pečeno meso, razne kolače i pite... Liferant je bio Savo Palikuća, po zavičaju Hercegovac. Ovaj isti je liferovao hranu i za ostale kažnjenike, kao i za one naše drugove koji su bili siromaš-

ni pa su primali apseničku hranu. On je udesio sa upraviteljom Grgom, pa je podvaljivao šta je htio: pokvareno brašno, krompir, grah i.t.d. Sad sam tek vidio šta znači korupcija i kakvih sve imade trgovaca bezdušnih koji bi pustili da ljudi pomru od gladi i pokvarenih jela samo da se oni obogate. Jelo apseničko i onako je svedeno na najmanju mjeru, da čovjek može samo voditi život, pa uskraćivati i od toga i podvaljivati, to je – grozno. Ovakove ljude trebalo bi povješati.

Drugu noć kako smo došli u Banja Luku probudi nas vojna muzika, je išla kroz varoš pa naročito pored Kaznionie. Čim je sutradan ušao ključar, Srbin, zapitali smo ga zbog čega je muzika svirala, a on nam reče ljutito, ne valja ništa, Austrijanci zauzeli Pšemisl... Ovaj glas nas je sneveselio. Jer znamo koliko je muke Ruse stalo dok su zauzeli taj grad, i dok se mi nadamo da nas oni oslobode, oni uzmiču i gube položaje. – Do dva-tri dana opet su bile manifestacije, te se orila varoš od usklika: dole Srbija, dole Crna Gora, dole Rusija i.t.d. To je bilo povodom pada Lavova.

Tada smo počeli dobijati novine, koje su nam donosili ključari, te smo vidili kako stoji stvar na bojnom polju. Ključara Srbina zbog toga otpremiše u vojsku. Saznali smo da su zaista Njemci i Austrijanci probili Ruskul frontu, te da se Rusi u Galiciji i Poljskoj i Bukovini povlače natrag, gubeći pri tome mnogobrojne zarobijenike, topove, mašinske puške i.t.d. Ipak su skoro svi u sobi govorili dobro je. Meni se situacija nimalo nije sviđala i nisam u izmicanju Ruskom vidio nikakvog taktičkog uzmaca već prosti poraz. Zbog toga sam došao u sukob sa mnogima. Zdogovorili smo se tako, da jedan pročita novine, pa onda da se pojedinci izraza šta misle. Tako je i činjeno. Jednom prilikom za uzmaca u Galiciji, pošto su pročitate novine, ustao je pop Simo Begović te držao govor o tome, kakva je i kolika je Rusija, te da je ona nepobjediva. Ja sam na to rekao, pored svega toga što je Rusija velika, ako kvalitet njevojske bude slab, ona može biti pobjeđena.

Iza nekoliko dana premjestiše Tanu Krstića u drugu sobu, a mene pozvaše na preslušanje. Nije me bilo tako strah kada sam pošao pred istražitelja kao prije...

Čim sam se vratio u sobu, došao je ključar te me odveo u sobu broj 29. U ovoj sobi zatekao sam: (nečitko, kao «popa») Dr Simu Popovića, protu Kostu Božića, Đuru Ostojića, Veljku Jovičića, a kasnije su prešli: Danilo Majstorović, Simo Čirić, a kada je ovaj zadnji otišao u vojsku – jer je bio zatvoren kao svjedok – došao je na njegovo mjesto sin Timotije Savića Vićentije. – Razgovarajući sa protom Božićem i Dr Simom o tome, tko je izazvao rat jednom prilikom smo se malo sporečkali. Moje je uvjerenje bilo, da je Sarajevski atentat bio povod ratu, a proto to nije dao reći već da je Njemačka izazvala rat. Isto tako, pošto je Njemačka bila glavni i najsnažniji protivnik Antante i Srbija, nije dao proto ništa reći što bi makar u kome pogledu išlo u prilog Njemačkog naroda. Tako govoreći o upisivanju ratnog zajma, proti i Dr Simi se činilo nemoguće da Njemačka upiše 10-12 milijardi. Ja sam na to rekao ovo: tko pozna je svijest Njemačkog naroda neće u to posumnjati. Proto je na to planuo i rekao: «Neću da mi govoriš ništa dobro o Njemcima». Ja sam se začudio takvim riječima i jednostranom shvatanju protinom i odvratio, da on meni ne može zabraniti da učestvujem u diskusiji i da ja svoje mnjenje i ubjeđenja neću pod ničijom presijom promijeniti. – Poslije smo se opet pomirili i razgovarali. Iako sam znao da nam je Njemačka glavni i najveći protivnik, ipak je meni imponirala Njemačka odlučnost i disciplina, naročito obzirom na Rusku mlohavost i nespремnost.

Uopće su naši prvaci imali pogrešno mnjenje o Njemačkoj i Rusiji, jer dok su Njemačku omalovažavali i predstavljali kao slabu, dotle su Rusiju, falili i predstavljali nepobjedivom. Tako sam čuo đe Dr Simo Popović govori: "j..... me sva Njemačka ako budu upisate i dvije milijarde..." , mada je kao inteligentan čovjek trebao da zna: da se tako velika vojnička

organizacija ne može držati bez velikih novčanih izdataka. Sveštenik Mihailo Savić govorio je da Njemci nemaju topove od 42 cm, da je to blef, jer da ih imaju upotreбили bi ih prema Verdunu, Dr Vaso Glušac rekao je da "Rusija imade sada toliko fabrika za izradu municije da može podmirivati i sebe i sve Antantine snage". Ja na to nisam mogao oćutati pa sam primjetio: kada bi Rusija sa fabrikama za municiju tako stajala, ne bi narućivala municiju iz Japana i Amerike... Pošto su Rusi u to doba neprestano uzimali i izgubili Varšavu i druge gradove u Poljskoj, govorili smo o tome. Proto je vazda govorio da je to taktićki uzmak, pa ćim bi u novinama ćitali da su Rusi u svom povlaćenju izveli ovde i onde koju protunavalu, proto bi odmah rekao: "To je ruska ofenziva!" Ja sam tvrdio da to nije taktićki uzmak kada se gube toliki i tako utvrćeni gradovi sa tolikim hiljadama zarobljenika i ratnog materijala, već je to pravi poraz, te da Rusija ne može predućeti ofenzivu dok se ponovo ne spremi i naoruća, a to je do idućeg proljeća...

Govorili smo među sobom o tome, tko će pobjediti. Svi su u toj sobi bili tog mnjenja da će Antanta pobjediti. Ja sam rekao: "Ako se ne umješa još koja sila na strani Antante, Centralne vlasti će pobjediti". Meni se Rusija ćinila slaba i desorganizovana, pa nisam mogao vjerovati da će Francuska i Engleska moći da pobjede Njemaćku, a Italija i Srbija Austro Ugarsku. Osim toga kod Antante nije bilo zajednićke komande, a bilo je i drugih pogrešaka, kao bezuspješna borba kod Galipolja i.t.d. pa sam bio izgubio nadu u pobjedu. – Napomena naknadna: Kada sam... rekao svoje uvjerenje "da će Centralne vlasti odnijeti pobjedu ako se ne umješa još koja sila na strani Antante", mislio sam na Ameriku i Rumuniju. Za njih se već tada ozbiljno govorilo da se pripremaju da se prikljuće na strani Antante. Dakle ipak postojala je i tada kod mene nada u pobjedu Antante.

Kao god što sam mislio da je Atentat bio povod ratu, isto tako sam drćao da su i ona nasilja Austrijske i Njemaćke vojske prema našem

narodu bila većinom iz mržnje zbog Atentata, pa sam govorio da bi bilo bolje da je rat kojim drugim povodom izazvat, a ne Atentatom. – I zbog toga sam došao u sukob sa nekima.

U Julu mjesecu bio sam još dva puta pred istražiteljom... Baš kad sam bio najtužniji, dođe mi žena u posjetu (avgust). U licu tako tužna i tako opala, da sam je jedva poznao. Tužan je bio i naš razgovor... Kad sam je zapitao: mogu li plaćati, imadu li novaca, odgovorila je kroz plač: da nemaju novaca ali da još mogu uzajmiti... Ovo me vrlo kosnulo, te sam i ja zaplakao... U takvom raspoloženju bio sam sve do 1/14 Septembra 1915, kada sam primio optužnicu... Kao nešto novo, što prije nisam znao... bilo je to, da je u glavnom spisku povjerenika broj 139/IV, koji je nadjen u Loznici, stajalo da su u vezi sa Pajkom Markovićem i Jovanom Pavlovićem: pop Pavle Katančić, Miloje Topalović, Mihailo H(adži) Stević i pop Mih. Vasić. Osim toga sumnjiči me Drž. odvjetništvo zbog kumstva i poznanstva sa Pajkom, te navodi da me je Pajko kao svog pouzdanika ostavio u Gračanici....

Kada su izdate optužnice... pušteni su iz zatvora njih 46... među kojima i pop Dušan Nikolić, pop Pero Đavo i drugi...

Dne 13 Oktobra premješteno nas je 18 u Infanterijsku kasarnu na Vrbasu, u toj zgradi još od Turskog vakta smješteno je bilo infanterijsko zapovjedništvo. Sobe su bile okrenute Vrbasu, a... ispod soba bio je podrum pun vlage zbog Vrbasa koji teče samo 2-3 metra od podruma. U donjem boju ta se vlaga jako osjećala. U jednoj sobi na donjem bili su sa mnom: pop Simo Begović, T. Stančić, Blag. Milošević, Andrija Urošević, Spasoje Bukvić, David Savić, Dimšo Đokanović, Jovo Simić, Đoko Nikolić i Pet. Bilbija. Soba je bila velika ali mračna zbog vrba na obali Vrbasa. Sama zgrada nalazi se do samog grada, te imade nešto avlije... i u avliji vodovod... Kada se šetamo po avliji, i iz svijuju soba, vidi se podaleko okolo...

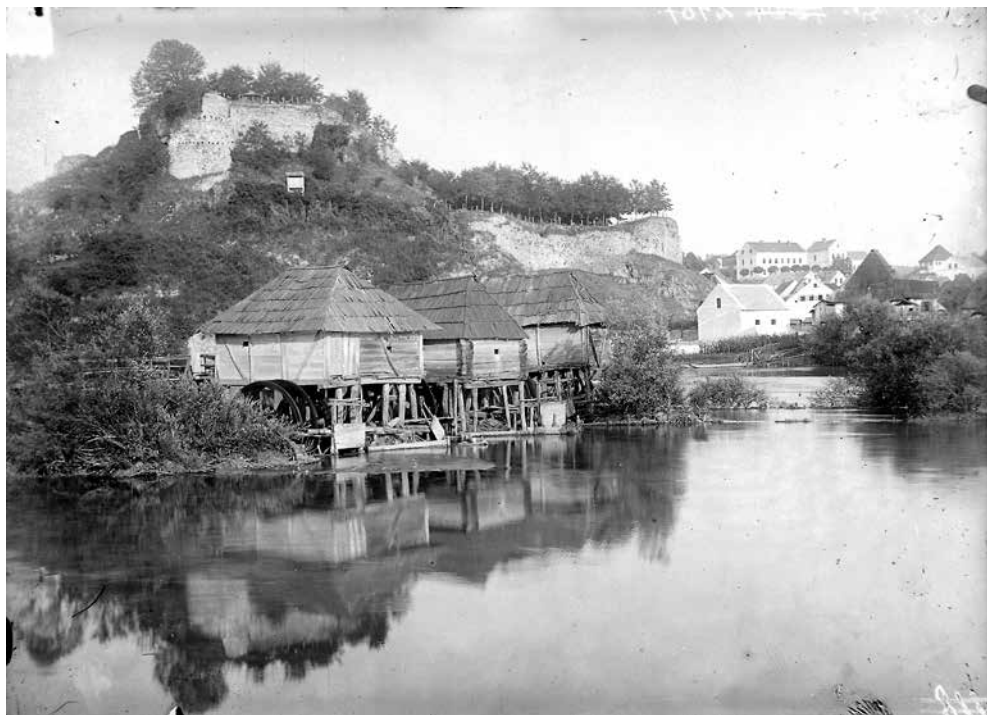
Glavna rasprava – Proglašenje osude

Jedva jednom dodje 3 Novembar kada je otpočela Glavna rasprava, te kada smo prvi

puta pošli na raspravu. Radoznalost među nama, a i publikom napolju, bila je velike. Nas 156 i poveći broj stražara činio je dosta veliku i dugu povorku. Mi smo svi bili uzbuđeni kako odavno nismo nikuda izlazili, a mnogi od nas nije nikada u B. Luci bio, razgledali smo putem do Sudnice na sve strane. I publika je na nas sa radoznalošću gledala. Kada smo prolazili kroz onaj dio varoši gdje stanuju Srbi pravoslavni, vidilo se ljudi, žena i djevojaka sa tužnim i plačnim pogledom. I meni su suze više puta udarile, te mi ja bilo teško savladivati se da ne zaplačem, i djeca, koju sam viđao na vratima i prozorima, podsjećala su me na moju djecu.

Rasprava je držata u zgradi Više Djevojačke škole, i to u sali koja je napravljena za pozorišne predstave tako, da su optuženici sjedili onde đe bi sjedila publika, a Sudbeni senat, Drž. odvjetnik, branitelji i stenografi i sudb. vještaci na uzvišenom mjestu, koje je određeno bilo za binu. U drugoj sobi do ove, tj, pred ovom salom bila je soba za garderobu i odmor, ukolo su bile čivije sa brojevima, na koju je svatko svoje odjelo vješao, a po sredi sto i klupe za odmor i doručkovanje. nora se priznati da je bilo sve moderno i uređeno. U ovoj sobi se za vrijeme odmora i pušilo i kavenisalo. I u sali za raspravu na stolicama su bili brojevi redom prema brojevima u optužnici, ukolo su stajali stražari, za leđima publika, a s desne strane prema nama dopisnik Hrv. Dnevnika pop Tadin.

Uđosmo dakle u sobu za garderobu, ostavismo svoje gornje odjelo, a potom uđosmo u salu za Glavnu raspravu i posjedasmo na svoja mjesta. Malo za tim uđoše naši branitelji Dimović, Dr Andrić i Sudbeni tajnik Soukal, te sjedoše prema nama s desne strane. Za tim uđjoše Državni odvjetnici Dr Kenig i njegov zamjenik Dr Pinter, te vojnički vještak podpukovnik Sertić i sjedoše od nas sa lijeve strane. Iza toga dođoše dvojica stenografa koji sjedoše pred stolom senatskim okrenuti licem prema njima. Do njih je sjeo nadsavjetnik Naumović koji je takodje stenografirao izvještaj za

Mlinovi u Kulen Vakufu, 1907. g. (inv. br. 1688)

Vladu. Tu dužnost je s početka vršio i tajnik Pfefer. Naposljetku pojavio se i sudci te sjedоše u sredini za sto tako, da su im s desne strane bili drž. odvjetnici, s lijeve branitelji, a pred njima stenografi pa onda mi optuženici. U sredini je sjedio predsjedatelj savjetnik Milec, njemu s desne strane savjetnik Anzion, a do njega zamjenik mu tajnik Dervald. Sa lijeve strane od predsjedatelja tajnik Hofman, do njega zamjenik mu auskultant Jankijević, a do ovoga kao perovođa auskultant Sertić. – Pri ulasku sudaca u dvoranu svi smo ustali i naklonili se, a zatim posjedali opet na svoja mjesta.

Predsjednik Milec proglasi da započinje Glavna rasprava, te pređe na ispitivanje generalija redom po optužnici, što je trajalo prvi dan do 2 sata po podne. I tako eto otpoče ova istorijska rasprava.

Na raspravu smo s početka za 5-6 dana, dok se čitala optužnica, išli svi, a zatim samo oni pojedinci čija je rasprava na dnevnom redu bila tako, da ih je svaki dan sve po više na

raspravi bilo, sve dok nisu bili svi preslušani. Rasprave su počinjale od 8 do 2 sata po podne sa pauzama u 10 i 12 sati, a mi smo na raspravu dolazili u 7 sati izjutra. Sa raspravom se žurilo pa smo dolazili više puta i nediljom i svetcem, kao na pr. na Bogojavljenje, Sv. Savu, treći dan Božića i.t.d. Ispitivanje pojedinaca išlo je sasvim sporo. Ja sam s nestrpljenjem očekivao dan moje rasprave i spremao se za odbranu.

Dne 16 Novembra, pred moju raspravu na nekoliko dana, premješten sam u sobu broj 17 u kojoj su bili: B. Radulović, Pavle Katanić, Josif Simić kovač, Jov. Perenčević, A. Urošević, D. Savić, T. Kosorić i Đoko Nikolić...

Napomenuti mi je ovde još i to, kako je u Kaznioni zabranjeno bilo sastajati se sa svojim braniteljom prije nego što je izašla optužnica bez prisutnosti sudaca, a pošto je izašla optužnica onda smo se mogli sastajati s braniteljom i bez sudaca. Tako smo od branitelja dobijali novina i drugih političkih vjesti, te smo znali

sve šta se napolju radi. Naročito su nas često posjećivali Andrić i Soukal sudac i s njima se o svemu razgovarali. Soukal je bio oduševljeni Čeh, te je Monarhiji bio prijatelj kolik i mi. Tako, kad je u novinama pisalo o nekoj pobjedi Rusa, ufatio je on za rame Vasilja Grđića za vrijeme rasprave u sobi za odmor branitelja i počeo igrati.

Rasprava sa pojedincima trajala je oko 1 i 1/2 mjesec sa čitanjem Optužnice, dokazni postupak i predlozi do 1 marta, a završni govori Drž. odvjetnika i branitelja oko 14 dana tako, da je rasprava dovršena na 14/VIII 1916 u 4 sata uveče. Za cijelo vrijeme izostao sam od rasprave 2 puta, jednom kad sam bio slab... a drugi put na dan Krsne slave Sv. Jovana. Oba puta je doktor potvrdio da sam bio slab. Vrijeme je bilo većinom čisto a zima blaga. U sobi smo ložili samo uveče zbog gotovljenja večere i čaja.

Prolazeći na raspravu zanimala nas je vazda jedna djevojčica iz jedne male i siromašne kućice, koja je bila do samog puta a sastojala se iz jedne sobice i predsoblja. Sobica je okrenuta bila prema putu, te se je vidilo unutra nekoliko sitne djece, među njima i djevojčica od 3-4 godine. Otac njihov bio je u vojsci a mati sa djecom sama. Ona djevojčica bi svaki dan, kad god bi mi naišli, izašla pred kuću i stala skrštivši ruke, ili bi stajala kod prozora otvorivši debelu artiju kojom je bilo zatvoreno razbijeno staklo na prozoru. Svaki dan bi od veleizdajnika dobila ili hljeba ili po koju grudicu šećera. Kada su stražari ovo zabranjivali, i hljeb ili šećer iz njezinih ruku oteli, ona bi oborila glavu i sneveselila se.

Idući na raspravu putem se živo razgovaralo. Neke žene interesirale su se za nas i, kako smo čuli jednom prilikom, rekle nekoj svojoj komšinici čija kuća je bila na putu kuda mi prolazimo: "Zovni me draga sutra, da vidim one što će ih višati", tj. vješati...

Da prekratimo vrijeme počeli smo učiti razne jezike: Njemački, Francuski, Engleski, Talijanski – šta je ko htio. – Kada je kome došao dan Krsne slave, naručio je (preko ranije

pomenutog "liferanta" Palikuće) koljivo i svijeću, mesa, kolača, pa i vina i rakije, i proslavio svoje krsno ime. Svi su mu dolazili i slavu čestitali... Srbi Banjalučani su dobri i rodoljubivi ljudi. Oni su preko naših advokata, a i inače, slali pojedinim siromašnim uapšenima novaca i hrane. Tako uoči Božića slanine, pečenja i kolača, a uoči Uskrsa pored toga i šarenih jaja. Potrošili su na to nekoliko hiljada kruna. – Pošto je u zatvoru bilo mnogo sveštenika i učitelja, to je o Novoj godini, uoči Velikog petka i na Uskrs držata molitva, kojom prilikom su odpjevane nekoliko crkvene pjesme, Apostol i jevanđelje i.t.d. baš kao u Crkvi. Knjige i petrahilj donesene su od sveštenika Banjalučkog. Na Sv. Jovana je isto tako bila molitva i osvećenje koljiva. I ovo mi je više puta načeralo suze na oči.

Nekako u ono doba kada je počela naša rasprava... otpočela je i Njemačko Austrijska s jedne strane i Bugarska ofanziva s druge strane protiv Srbije, te su zauzeli čitavu Srbiju i Crnu Goru. Pošto smo dobijali novine znali smo sve šta se dešava. Bili smo utučeni i potišteni... Ja sam često plakao, jer mi žao bijaše Srbije i Crne Gore pa nisam mario ni da živim. Istina je da je postojala još neka nada u konačnu pobjedu Antante, ako ova istraje, ali događaj sa Rusijom, pa onda sa Srbijom i Crnom Gorom pomućivao je tu nadu. Skoro sva 1915 god. prošla mi je u tuzi i plaču. Ovo je bila godina tuge i nesreće za čitav Srpski narod pa i za mene...

Dne 23/II 1916 oko 11 sati prije podne pristupio sam k raspravi. Pošto je svima optuženima dozvoljeno bilo da u tečaju rasprave mogu po kadkada u svoje bilješke zaviriti, to je svaki svoju odbranu napisao i držao u ruci, pa je po kadkada zagledao u bilješke da vidi naslov o čemu treba da govori. Tako sam i ja učinio, ali prije svega sudb. senat zamolio da to mogu činiti... Netko je od veleizdajnika jako kašljao, pa su se moje riječi slabo čule, a u stvari je sam se bio prepao pa tiho i slabo govorio, jer nije šala u takvoj prilici biti, kada su oči sudaca i državnih odvjetnika uprte direk-

tno u mene, kao kad mačka u miša gleda. Ja se u to pribraha i otpočeh govoriti dalje, mada sam sav strijepio...

Predsjedatelj određuje odmor. Za to vrijeme sam pregledao moje bilješke te vidio da je sve iscrpljeno što sam bio pribilježio (u "Bilješkama" zapisano na 20 stranica). Dimović (dr Danilo, branitelj) mi je primjetio: "govorili ste prebrzo i upadali u riječ predsjedatelju". I ja sam nisam bio zadovoljan sa mojom obranom, a primjetio sam na predsjedatelju da je još na početku moje obrane bio prema meni neraspložen. Da li stoga što mu nije godila moja obrana, ili što su prije mene toga dana preslušani neki koji su u istrazi nešto priznavali a kasnije na raspravi opozivali, pa ga je to razljutilo, pa je stoga rekao ono "sve sami lojalni ljudi, a u Todorovića spismima"... Nakon odmora Predsjedatelj me je upitao, imadem li još šta reći. Odgovorio sam da nemam i otišao i sjeo na svoje mjesto...

Vojnički vještak podpukovnik Sertić kao starješina žandarmerije ocjenjujući od svoje strane krivicu pojedinih optuženika ukoliko se koji bavio špijunažom rekao je da kod mene nema ništa. Isti je svrstao optuženike u dvije vrste: zaštitnike, organizatore, povjerenike stalnog i nestalnog boravišta, posrednike za održavanje veze i.t.d.

Državni odvjetnik (Kenig) u svom završnom govoru rekao je ovo: Mihailo H(adži) Stević mogao je biti član "Narodne obrane" pošto je kum Pajkov (Paje Markovića)...

Pošto je Dimović branio mnoge optuženike i za svakoga je imao što naročito da rekne, to je njegova obrana trajala čitav dan. Isto toliko je trajala i obrana Andrića, koji je kao i Dr Rundo u svojoj obrani temeljito podvrgao kritici spisak članova "Narodne obrane" 139/IV i stvarnim razlozima dokazao, da se dotični spis ni sa koje strane ne može smatrati pravovaljan. Dimović je opet divno obradio općeniti dio svoje obrane... I Soukal je dobro govorio.

Kada su branitelji svršili svoje obrane određeno je bilo optuženicima da od 3 sata po podne do noći ako koji imade još nešto u svoju

obranu da kaže, ali samo ono što dosada nije govorio. No to je bilo samo forme radi, jer je predsjedatelj bio kao bijesan, te svakoga govor prekidao tako, da su mnogi odustali od riječi. I Vasilj Grđić protestovao je što mu se ne da govoriti kada se radi o njegovoj glavi. I ja sam se bio pripremio da rekнем još nekoliko riječi, ali vidivši kako se postupa sa drugima nisam se usudio da počnem govoriti. – Zem. Vlada je neprestano požurivala Sudb. senat da se požuri sa raspravom, i sud je pod ovim uticajem žurio. Određeno je bilo da se rasprava na 14/ III imade dovršiti na svaki način, zato smo i poslije podne nastavili i ostali do neko doba noći...

Primjetiti mi je još na govor Drž. odvjetnika Dr Keniga, da je taj govor bio vrlo oštar i porazan. Njegove riječi kojim je završio svoj govor: "Ovi nesretnici krivi su ovoj velikoj svjetskoj nesreći, zbog njih su ostala mnoga siročad bez svojih hranitelja i. t. d.; oni ne zaslužuju nikakve milosti, oni su zaslužili smrt" – porazile su su nas pa smo očekivali prema tome i strogu osudu.

Više od pet nedilja proteklo je dok je senat sastavio osudu...

Za to vrijeme čuli smo preko advokata svakakvih glasova. Tako, da je šef pravosuđa Hmelovski tražio za svakoga koji bude proglašen krivim smrtnu osudu. S druge strane da je Burijan rekao da neće biti ni jedne smrtno osude. Mi smo živili u strahu. Velika nedilja pred Uskrs za nas je bila zaista velika u stradanju. Proglašenje osude najavljeno je bilo za Veliku subotu.

Na Veliki četvrtak znali smo da je osuda gotova i po sudcima patpisata, i da će nam se na Veliku subotu, tj. 22/4 proglasiti. Dr Vlado Andrić je govorio mom sobnom drugu Čedi Jeliću da će biti riješen i on je bio sav radostan. Jedan podvornik Jedan podvornik Okr. suda je došao i kazao povjerljivo da je vidio osudu i da nema nijedne smrtno kazne... Za sebe nisam mogao ništa da doznam. Oni... najteže optuženi bili su radosni kada su čuli da neće biti smrtnih osuda. Dr Andrić je opet rekao da ne

budemo optimisti već da budemo pripravnici i na ono što je najteže – biva i na smrtnu osudu.

Uoči Velikog petka čitana su Jevanđelja o stradanju Hristovom. Dvanest sveštenika čitalo je dvanest jevanđelja, a pjevalo se je "Slava dolgoterpleniju Tvojemu Gospodi" od srca, misleći pri tome na trpeljivost čitavog Srpskog naroda, kojeg su neprijatelji metali na muke kao Hrista na Krst. pa iako je osuda na Vel. subotu bila proglašena, ipak se na Uskrs održala jutrenja u Crnoj kući i voskresne pjesme se tako orile, da je čuvši to doletio Drž. odvjetnik k Upravitelju, pa doznavši o čemu se radi ukorio ga što nam je to dozvolio.

Dne 22 Aprila 1916 god. pozvaše nas u sudnicu da nam se proglasi osuda. Bili smo vrlo nestrpljivi i na sve pripravnici. Oko 8 sati pojavio se sudci te Predsjedatelj odmah otpoče sa čitanjem osude, te počeo ređati one koje je sud proglasio krivim... Zatim razvrsta okrivljenike koji su teže i lakše osuđeni, pa onda počeo ređati one koji su riješeni, među kojima bijadah i ja. Pomislih, fala ti Bože kad se jednom riješih ove nesreće. Ali to zamalo trajalo, jer Drž. odvjetnik najavi priziv protiv onih koji su riješeni i malo osuđeni. Tek što je Predsjedatelj htjeo da pređe na čitanje razloga, stiže mu brzoglas od Vlade da se proglašenje osude odgodi da iza Uskrsa. Zbog toga on prekide sjednicu i zakaza drugu za treći dan Uskrsa, tj. 25/4, na kojoj će se nastaviti čitanje razloga. Poslije smo čuli da je Mitropolit Letica posredovao kod Vlade da se osuda ne proglašuje uoči Uskrsa već po Uskrsu. Da li je to bila istina, ne znam...

Sudski epolog – da nastavim gdje sam autora "Bilješki" prekinuo – je poznat. Optužujući ih da su krivi "velikoj svjetskoj nesreći" i da su zbog njih "ostala mnoga siročad bez svojih hranitelja" – huškajući i tako na rat bečkom čizmom pritisnute slovenske narode protiv drugih slovenskih naroda – ostrvljeni austrougarski "državni odvjetnik" tražio je smrtnu kaznu za sve optužene. Medjutim, "carski" sud je bio "milostiv", pa je od 156

optuženih za "veleizdaju" osudio na smrt vješanjem tek svakog desetog, to jest njih 16-oricu. Istina, ta kazna im je pod pritiskom svjetske javnosti zamijenjena doživotnom robijom, ali pod takvim režimom koji je, kao u slučaju Gavrila Principa i drugih, garantovao njeno sasvim kratko trajanje. Veći broj, njih 81, osuđen je na kaznu tamnice od 3 do 20 godina, što bi opet za mnoge – da je bog još "poživio" dvogubu monarhiju – takođe značilo samo donekle odloženu smrtnu kaznu. "Oslobođeni" su pušteni iz zatvora 17. juna 1916. i zadržani u Banjoj Luci (izuzev starijih od 50 godina) do vojne "vizite" 5. jula, kada je njihov najveći broj uzet u mrsku im austrougarsku vojsku – što je autor "Bilješki" izbjegao zahvaljujući svojoj bolesti – i bačen na frontove protiv svoje braće i drugih savezničkih naroda, gdje je opet mnoge čekala neslavna smrt i proljevanje krvi za tuđe porobljivačke interese.

Drugi epolog je pisala i još uvijek piša Istorija. Po njenoj konačnoj presudi na smrt je osuđena – kao pravi veleizdajnik evropskog i svjetskog mira i uz Njemačku najveći krivac za dotad najveće ratno krvoproliće – imperijalistička Austro-Ugarska, a južnoslovenskim narodima priznato je pravo na samostalan život i ujedinjenje.

Po ovoj drugoj presudi ona dotada naopakom logikom silnika definisana "veleizdaje" optuženih, pokazala se u svom pravom svjetlu – kao patriotizam, a sami "veleizdajnici" kao poštovanja dostojni borci za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskih naroda u prvoj, građanskoj Jugoslaviji – kakvoj-takvoj materi ove druge, socijalističke Jugoslavije. To ujedinjenje, dakako, nije ispalo u svemu ni po zamisli onih koji su se za njega onda borili – a kamoli tako da bi moglo zadovoljiti i docnije revolucionarne zahtjeve njihovih potomaka – pa je tako i sam autor "Bilješki", osuđujući docniju diktaturu kralja Aleksandra sa svog građansko-demokratskog stanovišta, morao da od opozicionara u "tuđoj državi" postane ponovo opozicioner i

u "svojoj državi". No, istorija je mnogo strpljivija od nas, njenih kratkovjekih protagonista, pa se dalji napredak socijalističke Jugoslavije, zacijelo, neće zadržati ni na današnjem dostignuću ovog drugog, tokom oslobodilačkog i revolucionarnog rata 1941-1945. izvršenog "reujedinjenja" na novom, avnojskom a potom i radničko-samoupravnom temelju.

Bilješka o autoru "Bilješki"

Mihailo Hadžistević je rođen 1866. u Gračanici, a starinom je iz poznate bijeljinske porodice Spasojevića. Njegov djed a moj čukundjed Hadži Stevo Spasojević, od čijeg imena potiče naše današnje prezime, po povratku sa hadžiluka prestaje da se aktivno bavi trgovinom, daje novac na zajam bez kamata, dužnici vraćaju kad stignu i koliko mogu ili ne vraćaju nikad, pa se njegov imetak tako i diobom lagano topi i usitnjava, dok poseban danak uzima "suva bolest", koja se okomila na njegove potomke, pa tako i djedu Mihailu u njegovoj 13-oj godini odnosi oca Peru. Tada na njegova nejaka dječija pleća – pogotovo godinu kasnije kad mu se preudaje majka – pada sva briga za još četvero mlađe braće i sestara. I dok još ne stigne da ih sve izvede na svoj put, braći da otvori "radnje" a sestre pouđa, sustižu ga brige i oko šestero svoje djece. Žaleći što nije mogao učiti neku višu školu – i želeći da gračanički Srbi imaju takođe nekoga koji bi mogao da se na ravnoj nozi nosi sa okupatorskim činovnicima sa doktorskim zvanjima i drugim titulama – on je svog prvog mlađeg brata Jovu poslao u Beograd, da uči gimnaziju, ali ovaj se na njegovu veliku žalost vratio poslije četiri godine i toliko uzaludnog troška pošto sticajem nekih nesrećnih okolnosti nije postigao željeni uspjeh. A on sam – manje zbog oskudnog početnog kapitala i sticaja drugih nedaća, a više stoga što nije imao srce kakvo traži trgovina i drugi kapital odnosi i što su ga toliko zaokupljali "narodni poslovi" – bio je unaprijed osuđen da najveći dio života devera kao

omanji trgovac kome nad glevon stalno visi mač bankovnih kredita, svojih i tuđih mjenica, pa i bankrotstva, ali koji je zahvaljujući svojoj izvanrednoj istrajnosti uspio da odoli svemu tome, i da u svojoj dubokoj starosti još jedanput u "Bilješkama" svede svoje životne račune.

Svojih prvih 11 godina proživio je pod turskom upravom i dobro upamtio strah pod kojim su tada živjeli hrišćani. Godinu uoči okupacije završio je kao u svemu prvi đak gračaničku "Srpsku vjeroispovjednu školu" gdje je pored vjeronauke, čitanja i pisanja ćirilicom i latinicom i računanja, učio još istoriju Srba, zemljopis, gramatiku i čitanje i pisanje njemački. Pomažući uz to u svim kućnim poslovima čak je i "pleo čarape, prao aljine u rijeci" itd. Nalazeći da mu je oca krasilo "poštenje, skromnost, pobožnost i iskrenost", piše da su mu se te očeve vrline urezale u dušu, očeličile karakter i pomogle da sve nedaće i nevolje u životu istrajno i trpeljivo podnese.

Čitajući po završetku škole knjige Vase Pelagića, on postaje oduševljeni Pelagićevac. Tako u "Bilješkama" piše: "Za vrijeme Turske uprave slabo je bila razvijena nacionalna svijest Srpskog naroda u ovim krajevima; osjećali smo se kao Srbi, ali to nismo javno isticali sve do pojave Vase Pelagića, već smo nazivani Hrišćanima. Pojavom knjiga Vase Pelagića... nastao je u tom pogledu veliki preokret, jer on je u tim knjigama vatreno zagovarao: podizanje Srpskih osnovnih škola, održavanje Sv. Savskih besjeda, osnivanje čitaonica i pjevačkih društava i.t.d. Može se reći da je čitava jedna generacija mladih ljudi bila teko reći "zaražena" idejama Pelagića i da je on razbudio iz sna uspavani naš narod u ovim krajevima." Međutim, kad Pelagić od "vatrenog nacionaliste" postane "vatreni socijalista", on će nadalje iz njegovih novih knjiga usvajati samo one njegove opšte-prosvjetiteljske ideje.

Poslije okupacije i brzog oslobađanja od iluzija, koje su se nakon svega doživljenog

pod Turcima javile prilikom prvog susreta sa austrougarskim "katanama" – koje su govori- le "čistim srpskim jezikom" baš kao i njihov kapetan Obradović, Srbin, koji je prilikom borbe sa Turcima u Gračanici bio ranjen i le- žao u njegovoj kući – autora "Bilješki" i jednu grupu od njega nešto starijih omladinaca i dalje privlači njihova stara škola. Tu se sasta- ju i razgovaraju o "narodnim poslovima", na- bavljavaju knjige i novine, pa u jednoj školskoj prostoriji osnivaju "Čitaonicu". Kad to otkri- je, kotarski predstojnik zabranjuje njen rad, a njih kažnjava sa po 5 kruna globe ili 6 sati za- tvora. Učiniivši mu se malodoban, predstoj- nik ga je prije osude pitao koliko ima godina. Ne želeći da "izađe iz društva", kazao je 18, a imao je tek 15 godina, na šta se taj samo nasmijao pa je i njega kaznio kao ostale. Oni tada odbijaju da plate globu, pa demonst- rativno dolaze u zatvor da odleže kaznu.

U svojoj 20-oj godini biran je za perovo- đđu a poslije i za predsjednika Gračaničke cr- kveno-školske opštine – ustanove koja je pod tuđinskom vlašću vršila "funkciju narodne države" i tako predstavljala "svoju državu u tuđoj državi" (Stojan Novaković). Otada živo učestvuje u borbi za crkveno-školsku auto- nomiju, a Gligorije Jeftanović će ga pozivati na savjetovanja u Sarajevo kao gračaničkog predstavnika i u vrijeme kada se bude zbog lokalnih razmirica povukao sa tog mjesta. Knjige i brošure dobija iz Sarajeva u paketi- ma sa oznakom sadržaja "Safuni" i pečatnim "muhurom" pošaljaoca "Leopold Papo" ko- jim se služio Lazar Pupić, sekretar Jeftanovi- ća. Neumoran je u organizovanju kulturnog života u Gračanici, omiljena recitacija mu je "Mač i pero", a nesrećan u ljubavi ovako zavr- šava jednu svoju pjesmicu: "Al' šta imam žalit ja na ovom svijetu? / Ništa, do narodnost i Srpsku prosvjetu!". U periodu 1886-1906. nije bilo u Gračanici nijednog "političkog čina" u kome on nije bio "pokretač ili uče- snik", neprestano na ratnoj nozi sa tamoš- njim kotarskim predstojnicima. Zbog njaho- vog mješanja u rad crkveno-školske opštine

i ometanja njenih aktivnosti – kako im je upravo i nalagala njihova vlada – on je pro- tiv njih neumorno pisao razne žalbe i tužbe svim mogućim instancama, sve do samo cara Franje Josifa. Tako sastavlja i žalbu povodom propisa kojim se uvodi naziv "bosanski jezik" i zabranjuje upotreba naziva "srpski jezik" i šalje je Kalaju – duhovnom ocu "bosanskog naroda" i "bosanskog jezika". U isto vrijeme, počev od 1887., on protiv njih i okupatorske vlasti uopšte vodi borbu i putem dopisa u ve- ćem broju tadašnjih listova, tako da je Gra- čanica jedno vrijeme, po nekim ocjenama bila jedno od najnemirnijih mjesta u Bosni i Hercegovini.

U sarajevskoj "Prosvjeti", peštanskom "Srpskom dnevniku", beogradskom "Narod- nom dnevniku", zagrebačkom "Srbobranu" i zadarskom "Srpskom listu" pisao je većinom o agrarnom pitanju i radu pojedinih kotar- skih predstojnika. U slučaju Marka Poljanića, "odlikovanog od pape" i Atifa ef. Bahtijare- vića, protiv kojih je slao dopise sistematski svake 3-4 nedjelje, imao je "tajnu organizaci- ju" saradnika koji su mu prikupljali podatke i dokumenta za te predstave. Tu su zatim sarajevska "Srpska riječ", peštanske "Srpske novosti", novosadska "Zastava", sarajevski "Napredak" sa raznim dopisima lokalnog značaja. Piše takođe u mostarskom "Srpskom vjesniku", beogradskoj "Srpskoj zastavi" (iz čijeg uredništva je neko ukrao jedan njegov "vrlo oštar" dopis i predao nekom austrij- skom špijunu), šabačkoj "Bosni" (povodom akcija vlasti protiv mitropolita Dionisija), vršačkom "Srpstvu". U somborskom "Bačva- ninu" i bečkerečkom "Kolu" o višegodišnjem razdoru povodom škole u Gračanici, o čemu je tada pisala i druga "naša štampa", pa čak i "Moskovskija Vjedomosti". Najposlije, pisao je ponešto i za šaljivi list "Vrač pogadjač" po pseudonimom "Vrtibrk". Od veće važnosti su mu dopisi o agrarnom pitanju u peštanskom "Srpskom dnevniku" – članak "O destinskom i trećinskom pitanju nakon deset godina iza okupacije" štampan je na uvodnom mjestu –

i zagrebačkom "Srbobranu" od kojih je jedan zaplijenjen, ali je potom objavljen u češkim novinama "Narodni listi". Neke navode i podatke iz tih dopisao koristio je i poznati književnik i publicista Anri Barbis (Henri Barbusse) u jednoj knjizi koja je stigla i do njega u Gračanicu. Tako ga jedanput kotarski predstavnik Isidor Ličanin (Srbin, po majčinoj liniji rođak Zmaja Jove Jovanovića), videći kako u radnji čita neku knjigu, potsmjeshljivo upitao: "Je li to od Barbisa?" Mada se služio pseudonimima "Strahinja", "Narodnjak", "Starac Radovan", "Putnik", "Gračanlija", negdje stavljao ispod dopisa, da zamete trag, "Iz Posavine" i sl., dok su neki dopisi objavljeni bez ikakvog potpisa, okružni predstavnik u Tuzli Fogler je naslućivao ko to piše pa mu je otuda poručivao da se "okani piskaranja".

Godine 1896. ubjeđuje u Tuzli predsjednika tamošnje opštine Lazu Jovanovića o potrebi jedne zajedničke akcije više opština – kao što je 1893. na postrek Banjalučke opštine istupilo 14 opština sa peticijom Zemaljskoj vladi – ali sada sa jednim memorandumom samom Caru, a Jovanović putuje u Sarajevo i to prenosi Jeftanoviću, kome je nešto prije ili kasnije stigla slična inicijativa od Mostarske opštine i Alekse Šantića. Čim je ta ideja prihvaćena on šalje svog pouzdanika Đurđu Popovića u Gradačac, Modriču i Šamac, kako bi i te opštine pokrenuo u Beč – gdje će te godine jedna deputacija, u kojoj se i on nalazio, predati prvi "carski memorandum". Međutim, *"predsjednici Modriče i Šamca su odgovorili 'da ne smiju jer da nemaju pouzdanih ljudi', dok je predsjednik Gradačačke crkveno-školske opštine Jovan Babić prijavio stvar kotarskom predstavniku, koji je Đ. Popovića sa policijom tražio, ali je ovaj, doznajući to od podpredsjednika Tanesija Stanića izmakao iz Gradačca"*. Na konferenciji 55 predstavnika opština u Sarajevu 1899. on je u njihovoj deputaciji mitropolit Mandiću, kako bi ga privolili na saradnju i otklanjenje razlika u crkveno-školskim pitanjima između naroda i crkvene hijerarhije, a 1901. je opet u deputa-

ciji – i opet u njenom užem odboru – koja je u Pešti sastavila "treći carski memorandum".

U periodu 1906-1914. manje je aktivan, nešto zbog lokalnih razmirica, nešto zbog bolesti. Mada nije više na čelu Gračaničke opštine, jeftanović ga 1909. opet poziva na savjetovanje u Sarajevo, a on ga moli da to ne čini više mimo gračaničkog predsjednika. Jeftanovićev je prijatelj, ali uvijek zauzima samostalno gledišta. Tako 1910. odbija njegov poziv u Sarajevo – gdje je jedan odbor po donošenju ustava pripremao program Narodne stranke – a u pismu ga savjetuje da odustane od unošenja u program tačke o "pragmatičnoj sankciji i lojalnosti". Te godine je imao i poziv na svečanost proglašenja Crne Gore kraljevinom u Cetinju. Trebalo je da tamo po prijedlogu Jeftanovića i Nikole Kašikovića (urednika "Bosanske vile"), "kao zaslužan Srbin i rijedak patriota", primi orden "Danila" iz ruku samog kneza, odnosno kralja Nikole. Ali nije otišao, da mu ne može niko prebaciti da je slavoljubiv, a dijelom i što nije mogao shvatiti "značaj tog proglašenja". Najzad, 1912-1913. je mislio da pređe u Beograd, pa je za to imao preporuke za beogradskog imama Mustafu Delića, profesora Jeftu Dedijera, te Božu Milanovića i dr Milana Pećanca.

Najvažnija odrednica čovjeka za njega je poštenje. Za vjersku toleranciju i bratstvo svih dobrih ljudi Bosne i Hercegovine bio je djelom. Tako je došao u sukob sa nekim iz svoje najuže sredine, koji su htjeli da ometu izgradnju katoličke crkve u Gračanicu. Započinjući u svojoj 13-oj godini sa trgovinom, za kompanjona uzima "Muhamedanca" Mehu Karahasanovića. Kad u "Bilješkama" za nekoga kaže "Srbin", "Musliman", "Hrvat", to čini obično kad nekog nepoznatog treba nečim bliže odrediti – nema tu unaprijed ništa niti pohvalnog niti pokudnog. Tako je bilo i ostalo sve do vremena koje i sam pamtim. Čovjek koji je dolazio u našu kuću češće nego ijedan drugi, baki i djedi na eglen i kavu, bio je Ibrahim Ahmetagić, u starinskim šalvarama i fesu su sa lijepo složenom bijelom ah-

medijom, a poslije njihove smrti Ibrahimov Hilmija i stric Jovan su nastavili staro prijateljstvo. Čovjek od najvećeg djedovog povjerenja za poslove na terenu bio je priprosti ali prepošteni seljak Avdo "Fišo", na svim našim gračaničkim svadbama i pogrebima, sve do njegove nedavne smrti, uvijek na počasnom mjestu za našom porodičnom trpezom.

Toliko puta je u "Bilješkama" pomenuo boga i crkvu, a evo šta o tome piše u svojoj 80-oj, pet godina prije smrti, što ne bi bilo interesantno da ne potiče od jednog "starinskog" čovjeka i da ne odudara toliko od shvaćanja sredine u kojoj je živio i radio:

"Vjerujem da postoji neka viša sila, koja je ma i postepeno kroz vjekove ovaj svijet stvorila, a tu višu silu nazivamo Bogom ili prirodom. Svejedno je ili Bog ili priroda. Jer ako ni netko zapitao oktud Bog i ko stvori Boga, isto tako bi se moglo zapitati "otkud priroda" i kako se moglo iz ničega stvoriti nešto. Pošto je to za naš um nedokučivo, i pošto sam se u svom životu nekoliko puta spasao od propasti nekim pukim slučajem, to vjerujem u Boga, i vjerujem da oni koji vjeruju – a nisu nikome nikakva zla učinili – da se mogu nadati da će ih Bog u njihovom životu nekim dobrom u kom bilo pogledu nagraditi. Ali time... nisam rekao da vjerujem one propise koje je naša Jerarhija, popovi... u vezi sa vjerovanjem u Boga propisala. Vjerujem da je "Voskresenije Hristovo" praznik pobjede pravde nad nepravdom... – dakle "praznik revolucije ugnjetenih nad ugnjetačima". Ali ne vjerujem da je Hristos voskresao... To držim da je izmišljeno... da narod vjerujući u to, plašeći se kazne na onom "drugom svijetu", ne čini zla djela – dakle u neku dobru svrhu.

Jer zbilja, ko nije nikome nikakva zla ni pakosti učinio, njemu je savjest mirna i nema se čega plašiti ni na ovom ni na onom "drugom svijetu".

Što se tiče svetaca... držim da su svetcu bili dobri ljudi i svojim dobrim djelima davali primjer narodu, pa zato ih treba poštovati i u uspomeni držati... Ja narod zamišljam kao neki vjenac od zelenila, a svetce kao ruže na tom vjencu, koje ga začinjavaju... Jer na posljetku, ko ne vjeruje u Boga i ne drži ništa do svetaca, tome je pusto u duši, a mi nismo valjda samo za to stvoreni, da kao neki automat samo radimo i hranimo se, već da imademo i neko duševno zadovoljstvo... Držim da bi našu pravoslavnu vjeru trebalo reformirati i uvesti kao obavezatno da se vjeruje samo ono što se slaže sa zdravim razumom i što se može dovesti u sklad sa savremenom naukom...

Na završetku spomenuću još ovo: čuo sam da je neki Perzijski mudrac pred svoju smrt rekao: "došao sam na ovaj svijet bez svoje privole, a odlazim bez svoje privole, ko bi znao kazati zašto sam došao i zašto odlazim?" Zaista na to pitanje teško je odgovoriti i moramo se zadovoljiti onim što crkva prilikom vjenčanja u vidu blagoslova vjericima kaže: "rađajte se i množite i napunite zemlju"... Jer rađanjem i množenjem kroz vjekove usavršava se razum čovječiji i sve što postoji na zemlji, a odlazimo zato što smo tu misiju izvršila i sazreli za odlazak, da damo mjesto mladim koji u mjesto nas dolaze, to da se na taj način svijet obnavlja, baš kao i sve ostako na zemlji što se obnavlja – u tome je opći napredak čovječanstva..."

Mlinovi na Plivi, 1904. g. (inv. br. 1687)

